

Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században

Azok a látképek, melyeket a török uralom alól való felszabadítás utáni Budáról készítettek a különféle nemzetiségű, érdeklődésű és tehetségű rajzolóknak, a török Buda vagy a rombadőlt vár érdekes és szomorú képe mögött mellékesen csak illusztráció- vagy magyarázat-képpen ábrázolják a Duna balpartján a budai várhoz képest szinte meg-lapuló kis, jelentéktelen Pest várát, gyenge falaival s néhány tornyával. A város falain kívüli terület ezeken a látképeken sivár pusztaság, melyre csatát ritkán, leginkább poroszkáló lovasokat rajzoltak. Emberi munka, művelés nyomai sehol sem láthatók, s e képek mai szemlélői előtt fel-vetődik a kérdés a rajz hűségét vagy a rajzoló érdektelenségét illetőleg.¹

A látképek nem, a térképek² azonban a város alaprajzán kívül már a város falain kívüli területeket is ábrázolják: a Pestre különböző irányokból — Vác, Kerepes, Szolnok és Soroksár felől — befutó ország-utakat, melyeknek itteni találkozásai a térképek szemlélői számára világos magyarázatot adnak Pest város jelentőségéről s fejlődésének lehe-tőségeiről. Hajszálerek ezek az utak, melyeken keresztül a város élete különféle vidékek gazdasági életével van összekötve, melyek sorvasztják vagy táplálják a várost, a forgalommal koronként bizonyítékokat adván kisebb vagy nagyobb területek virágzásáról vagy sorvadásáról.

A török alóli felszabadítás után megtelepedő lakosok s az előző idők-ből itt maradt néhány rác és török Pestjére ezek a hajszálerek ekkor messzi vidékek pusztaságainak a hírét hozhatták csak, parlagon maradt földek, elhagyott legelők, elvadult rétek, s lakatlan falvak hírét. S ezért az újonnan ide telepedő iparosok, akiknek munkaalkalmak bőven adód-hattak, lehetőségek már kevésbé, kereskedők, akiknek árujánál csak a vásárló volt kevesebb, kóborló jobbágyok, akiket a falusi kiszolgálta-tottságból és nyomorból a város emléke s a kövekből gyorsan építhető házak lehetősége vonzott ide, — a felszabadítást követő években, sőt évtizedekben, az élet lehetőségeit próbálgatva, a pusztaságok hírét hozó utak helyett kénytelenek voltak a várost környező területekre fi-gyelni, s amit az ipar és a kereskedelem ilyen szűkös körülmények között nem tudott biztosítani számukra, azt megkísérelték elérni a föld-ből. Így, az egykor virágzó város, mely híres volt gazdagságáról, forgal-máról, vásáraitól, ezekben az évtizedekben, egy nagy pusztaság közepén,

a középkori város topográfiai keretei között, kis, szegény, mezővárosi jellegű településként indult el, s amikor elkezdte és folytatta sok esztendőszű küzdelmét a szabad királyi városi rang elnyeréséért, életének jellemző vonása nem a városiasság, hanem a mezőgazdaság erősödése volt. Ebben a tanulmányban ennek a mezőgazdaságnak Pest város életében játszott szerepét vizsgáljuk meg.³

A mezőgazdaság szerepének vizsgálata, meghatározása egyébként is fontos kérdése a várostörténetnek. Ugyanis a városok nemcsak falakkal körülvárt emberi települések, s a városok határa sohasem és seholsem az a fal, melyet a polgárok házaik védelmére emeltek, erősítettek állandóan, hanem ezen a falon túl ott van a határ, a maga esetenkénti változatosságával, különféle művelési ágak számára hasznosítható részeivel. Szántók, szőlők, kertek, rétek, legelők, majorságok, erdők ott találhatók minden város körül, régen is, ma is. Ezeknek a művelése a város lakóinak a joga és a feladata. S ha jól tudjuk is azt, hogy a város az ipari és a kereskedelmi tőke felhalmozódásának a színtere, s hogy a város nagysága a munkamegosztás (ipar-mezőgazdaság) egyik eredménye, figyelembe kell vennünk azt is, hogy a mezőgazdaságnak a város életében milyen szerepe van. S hogy ez a szerep a századok folyamán miként alakult, változott, az a város fejlődése szempontjából lényeges kérdés.

I. Mezőgazdaság 1686-tól 1711-ig

Pest város határának középkori kiterjedéséről s ezzel kapcsolatban a mezőgazdasági művelésre alkalmas területek helyéről és nagyságáról, s a mezőgazdaságnak a város középkori életében játszott szerepéről nem sokat tudunk. Néhány szűkszavú okleveles adaton s az utazók feljegyzésein kívül — melyek földművelésre is utalnak — csak feltételezéseink lehetnek arról, hogy Pest városa a többi magyarországi városhoz hasonlóan szintén végigjárta — már a középkor folyamán is — a fejlődésnek azt az útját, melyet az iparnak és a kereskedelemnek a mezőgazdaság rovására történő fokozatos erősödése jellemez,⁴ s melynek során a mezőgazdaság jelentősége ha vissza is szorul, a mezőgazdasági területek művelése tovább folyik.

Pest városának Mátyás-korabeli ipari-kereskedelmi fellendülése⁵ visszaszorította a mezőgazdaság jelentőségét a város életében. A török uralom évtizedei alatt, s valószínűleg mint az országban másutt is, különösen a tizenöt éves háború idején Pest városának határa, széles környékével együtt, pusztasággá vált.⁶

A nagy pusztulás után a XVII. század folyamán, békésebb körülmények között, miként a század végén és a XVIII. század elején még élt lakosoknak a határjárások és a határok megállapítása alkalmából tartott tanúkihallgatásai során tett vallomásaiból⁷ tudjuk, a pesti törökök és a birtokjogukat érvényesítő magyar földesurak jóváhagyásával és engedélyével, a pesti határban éppúgy, mint a környező pusztaságokon, a mezőgazdaság bizonyos mértékben ismét erőre kapott.

„A töröknek nem köllött a szántás” — vallották a régi emberek 1721-ben egy tanúkihallgatás során. Szántást a török idők alatt csak a cinkotai lakosok csináltak, akik a törökök engedélyével „a Rákos vize mentén egészen a török rétekgig szánthattak”.

Nagyobb jelentőségű volt a rétművelés. A réteket a törökök a maguk számára foglalták le, hiszen lovaik ellátására nagy mennyiségű szénáról kellett gondoskodniok. Használták tehát a Rákos patak mindkét felén levő réteket, valamint az üllői és gyömrői országút mellett, a Kákás tó, Békás tó, Látóhegy és a Ceglédi halom környékén és a Duna partján levő gubacsi rétet is. A pesti török sereg alacsonyabb és magasabb rangú katonái közösen birtokolták ezeket a réteket. A kaszáást és a széna behordását többnyire a környékbeli falvak (Keresztúr, Kóka, Monor stb.) jobbágyaival végeztették a törökök. Előfordult az is, hogy a szénát bőven termő rétek egy részét a jobbágyfalvak árandába kivették a törököktől.

A határ legnagyobb része azonban legelő volt. A török — bár csekély mértékben maga is legeltetett — a homokbuckás területeket a környékbeli falvak jobbágyságának pásztorkodás céljára bérbeadta. Így a kókaiaiak, üllőiak, de legfőként a némediek bérelték a szentlőrinci pusztát, a cinkotaiak pedig a csömöri és szentmihályi pusztát. S amikor a réteket már lekaszálták, a némediek, cinkotaiak a Rákosig járhattak marháikkal. Legeltettek a mai Kőbánya területén is, hol már ekkor is fejtettek követ, s a török uralom utolsó évtizedeiben a pesti rácok a mai Óhegy és Újhegy déli lejtőin szőlőket is kezdtek telepíteni. Ezek a szőlők a hatalmas pesti pusztaságban távoli szemléző számára azonban csak alig észrevehető foltok lehettek.

Pestet a felszabadulás idején ábrázoló látképek tehát a valóságot mutathatták, amikor a város falain kívüli területet sivar pusztaságnak rajzolták. Ezen a pusztaságon, melyet a felszabadítás esztendei még sivarabbá tehettek, kellett az újonnan települő pesti lakosoknak mezőgazdasági igényeiket kielégíteni. Az igények kielégítését azonban különösen befolyásolta, sőt gátolta az a körülmény, hogy a török uralom alatti gazdálkodási mód következtében Pest város határviszonyai teljesen összezilálódtak. A középkor folyamán ezen a területen létezett, de azóta már elpusztult néhány falunak (Kőér, Szentfalva, Jenő, Szentlászló, Újbécs) legfeljebb itt-ott templomromban maradt csak emléke, Pesttel érintkező határainak nem. S amikor a török uralom alatt a szentlőrinci, szentmihályi puszták bérletéről hallunk, s arról, hogy a Rákosig, a Dunáig jártak a bérelt pusztákon a marhák, — határjelekről, melyek Pestet a környező falvaktól megkülönböztették volna, nem tudunk, csupán réttilalmazó földhányásokról, hiszen a töröknek az egész határból csak a rét volt fontos. Ezek a réttilalmazó földhányások sok vitának lettek alapjai a XVII. század végén és a XVIII. század elején, midőn a város és a környező falvak, puszták földesurai ebben a bizonytalan állapotban igyekeztek a maguk számára lehetőleg nagyobb és értékesebb területeket biztosítani.

Ennek a birtokbizonytalanságnak a következményeit a XVII. század végi új pesti lakosok elevenen érezték. Ennek következtében ugyanis igen kicsiny lehetett az a terület, amellyel a pesti polgárok — a kamarai adminisztráció hallgatólágos vagy szóbeli jóváhagyásával — szabadon rendelkeztek.

Az igények pedig a lakosság számának növekedésével együtt emelkedtek. A rombadőlt városban megtelepedett új lakosok élére 1687. október 6-án már bírót állított Werlein budai kamarai inspektor.⁸ A lakosság száma fokozatosan emelkedett. 1703-ig 483 polgárt vettek fel a város kötelékébe.⁹ Az egyes időszakokban a városi lakosság számának megállapítása azonban nagy nehézségekbe ütközik, mert a különféle összeírások nem tartalmazznak pontos adatokat. Az 1696-os összeírás szerint Pesten 182 saját házzal bíró és 22 háznélküli polgár lakott, s 36 olyan személy is bírt polgári házat, aki nem tartozott polgári jurisdictio alá (nemeselek vagy katonai szolgálatban levők). Ezeken kívül, bár néven nem neveztek, de felsoroltak 120 lakót.¹⁰ Az 1701. évi portió-összeírás szerint 224 a családok, 278 a gazdák (Wirth) száma. 1703-ban már 342 házat és 386 családot írtak össze.¹¹ Ezeknek az adatoknak alapján Pest város lakossága 1696-ban kb. 1300 főre, 1703-ban pedig kb. 2000 főre becsülhető.¹²

Pesten általában szegénysorsú lakosok telepedtek meg. A tehetősebbeket, főleg az iparosokat és kereskedőket sokkal inkább vonzotta Buda: az adminisztráció székhelye, a központ, a védettség, a vár újjáépítési munkájával kapcsolatos munkaalkalmak, s nem utolsósorban a híres — a török uralom alatt is művelt — szőlők,^{12a} melyek igen rövid idő alatt, ha nem is jólétet, de biztonságos megélhetést adhattak a megtelepedő lakosságnak. S jóllehet a felszabadítás utáni katonai terhek egyaránt sanyargatták Buda és Pest lakóit, a pesti lakosokat, szegényebb sorsúak lévén, érzékenyebben érinthették ezek, mint a budaiakat.

Mivel ennek a tanulmánynak nem célja a felszabadulás utáni viszonyokat, s azoknak a város lakosságára, gazdasági életére való hatását tüzetesen felderíteni, — a szegénység indoklására szeretnénk csak egy adatot felhozni. Tudnivaló, hogy a Pesten (s másutt is) megtelepedő új lakosok számára a kamara öt évi adómentességet biztosított, hogy ez alatt az idő alatt a telepések új lakóhelyeiken megerősödhessenek, házat építhessenek, szóval gyökeret verjenek. Hogy ez alatt az öt esztendő alatt a valóságban mit jelentett az adómentesség, azt elpanaszolta a pesti polgárság a tanácshoz benyújtott emlékiratában,¹³ annak kapcsán, hogy a kamarai adminisztráció a tized beszédésével kapcsolatban rendeletet adott ki. Bizonyára ismeretes — írták a pesti lakosok —, hogy a szabad évek alatt is a szegény polgárok évről-évre, télen-nyáron szenvedtek a császári fuvartól, a gyakori beszállásolásoktól, az átvonulásoktól, táborozásoktól, rongálódtak házaik, pusztultak terményeik, a legelők, a rétek, a szőlők, — olyannyira, hogy a polgárok saját életük és kevés állatjuk fenntartására a szükségeseket kénytelenek másutt beszerezni. S mind-

ezeken felül még a portiót is fizetniük kellett. S a panasz ezzel kapcsolatban: a gazdagabbak és a hatalmasabbak, akiknek a legnagyobb házaik és a legjobb szántók vannak, nem fizetnek. A szegényebb polgároknak pedig, akiknek a földből, melyet nekik jogosan bírniuk kellene, semmi hasznuk és jövedelmük nincs, minthogy a határ kiosztása még mindig nem történt meg. Ami kevés szántója és rétje a szegényebb polgárságnak van, azt idegen földön, készpénzért kell megszereznie.

Akik birtokoltak földet a pesti határban, azok a prima possessio jogán birtokolhatták, s az 1690-es években ide telepedő lakosoknak a tanács — noha 1688 óta szabadon, az adminisztráció beleszólása nélkül rendelkezhetett a földekkel¹⁴ — nem juttatott művelésre alkalmas területeket. Mindenesetre a polgárságnak 1690 előtti földfoglalása éppen úgy a föld felé való fordulást mutatja, mint a szegényebb polgárságnak a panasza amiatt, hogy nem jutottak földhöz. A panasz ugyanakkor a határ elégtelenségére is utal. Ezekben az években a tanács a kamarának arról is panaszodik többek között, hogy a jó polgárság növekedését akadályozza az az állapot, hogy a városban igen sok helyet „liderlich” rácok és magyarok foglalnak el, akik sem építkezni, sem contributiót fizetni nem tudnak.¹⁵ A határ elégtelensége: ez volt a fő oka annak, hogy a szegényebb polgárság részéről a szántóföldekkel és a rétekkel kapcsolatban a fenti panasz felmerülhetett.

A birtokbizonytalanság kérdése veti fel a szőlők kérdését is. A török uralom utolsó éveiben már voltak szőlők Kőbányán. Ez a terület — értékénél fogva — a pesti határ legvitatottabb része volt a XVII. század végén, tehát a szőlőművelés folytatását az újonnan települő lakosok nem kockáztathatták meg, s emiatt igen jelentős jövedelemtől estek el. Ezért kénytelenek voltak a lehetőségekhez képest a budai szőlőhegyeken szerezni maguknak parcellákat,¹⁶ s ugyanakkor a budaiakkal együtt a ráckevei uradalom csepeli szőlőhegyén, a mai Budafok területén a régi pusztaszőlők felújítása és újabb telepítése révén szőlőterületüket növelni.¹⁷ Ezek a pillanatnyi szükségletet ki tudták elégíteni, de nem oldhatták meg azt a kérdést, hogy Pest városa saját szőlőhegyén elégítse ki az egyre növekvő igényeket. A század végén azonban — a birtokbizonytalanság ellenére — főként a pesti rácok, ezt is megkockáztatták.¹⁸

A birtokbizonytalanság miatt igen kevés volt a legelő is. Néhány évvel később a polgárság úgy emlékezett vissza az 1690-es évek első felére, hogy „a polgárok állatait, melyek a várostól kissé messze legeltek, a szomszédos parasztok csaknem naponta elzalogolták”.¹⁹ A szűk határok közé szorított Pest városa a birtokviszonyok rendezéséig kénytelen volt úgy megalkudni, hogy későbbi perbeli ellenfeleinek egyikétől, a Wathay-családtól bérelt legelőt. 1695. április 24-én kötötték meg az első legelő-árendálási szerződést.²⁰ A szerződés szerint a város az alsónémediekkal együtt közösen bírta egy esztendeig Szentlőrinc, Gubacs és Péteri (Soroksárpéteri) pusztákat. A bér évi 25—25 tallér volt. A bérletet való-

színűleg évről évre meghosszabbították. 1701-ben a pestiek az alsó-némediektől függetlenül bérelték a pusztákat évi 52 és 1/2 forintért és 1 mázsa faggyúért.

Mindezeknek a kérdéseknek — legalábbis a város szempontjából való — megoldását jelentették volna a birtokbizonytalanság felszámolása következtében a város tulajdonába kerülő területek. A török uralom után a Pesttől délre eső puszták: Soroksár, Gubacs, Péteri, Szentlőrinc és Szentmihály, a Wathay-család birtokában voltak. Pesttől keletre a keresztúri legelőknak Osztroluczky János volt a gazdája, Cinkotái pedig Beniczky Tamás. Káposztásmegyeren, Palotán és Fóton pedig Újfalu János volt a birtokos.²¹

A határok első kijelölése 1695. szeptember 26-án történt meg.²² A kijelölést északon a mai újpesti szigetenél kezdték el, s a határ a Vácra vezető országúton keresztül nagyjából a mai határvonalnak megfelelően haladt délkelet felé. Palota és Szentmihály határán átszelte a Nádas tó nevezetű vízállást. Megállapították a Pest és Szentmihály közötti határt is, s a határ egész hosszában elhelyezték a határjeleket. Elhatárolták a várostól Keresztúrt is, de innen tovább, Szentlőrinc és Gubacs felé a határ kijelölését Cinkota és Szentlőrinc földesurainak ellentmondása miatt későbbi időre halasztották el.

Ez a határjárás, mely 700 forintjába került a városnak,²³ félelmedményt hozott: a pesti határnak csak a Kerepesi országúttól északra eső része került véglegesen a város tulajdonába. A kamarai adminisztráció jóváhagyásával történő határjárás után az adminisztráció a város tulajdonába került területek kiosztását a tanácsnak átengedte. A tanács évekig gyakorolta ezt a jogát zavartalanul, szőlőket, réteket, szántókat, majorságokat osztott ki, rendelkezett a kiosztott földek felett, a Rákoson néhány malmot építtetett, amelyek után évente bért szedett. S jöllehet a határ déli része még továbbra is bizonytalan volt, a Wathay-család többszöri tiltakozása²⁴ ellenére, az itteni területeket is birtokba vették: kaszálták a réteket, telepítettek szőlőt, fejtettek követ, s legeltettek a füves pusztaságon. A határ végleges kijelölése, s a terület biztosítása sem az 1703. május 7-én ismételten megtartott határjárás²⁵ alkalmával, sem I. Lipót 1703. október 23-i kiváltságlevelében nem történt meg.²⁶ A határjárás alkalmából ismét csak a Káposztásmegyer, Palota és Cinkota felé eső határokat állapították meg, a kiváltságlevél pedig a mai Lipótváros és Angyalföld területén volt középkori falvak, Szentlászló és Burgundia (minden valószínűség szerint Jenő község)²⁷ területét adta Pest városának.

Hogy miként használta ezt a területet a város lakossága, s milyen megélhetési lehetőségeket tudott biztosítani, arra vonatkozólag igen kevés adatunk van ebből a korszakból.

A rétek a Rákos patak mellett terültek el, felosztásukra a Rákóczi-szabadságharc előtt többször is sor kerülhetett. Az 1701. évi kiosztás listája fenn is maradt.²⁸ Eszerint 1701. június 29-én 385 darab rétet osztottak ki. Ezt a kiosztást már minden valószínűség szerint a császári

telekkönyv végezte.²⁹ Egy-egy parcella nagyságára vonatkozólag sincsenek adataink.

A réteket éppen úgy, mint a *szántóföldeket* a háztulajdonosoknak osztották ki.³⁰ A szántóföldek elhelyezkedésére vonatkozólag sincsenek adataink. A szántóföldeknek az 1710-es évekbeli elhelyezkedéséből, visszafelé következtetve feltételezhető, hogy közvetlenül a város közelében, a későbbi külvárosi területen már ekkor is lehettek szántóföldek. S mivel már 1696-ban 871 pozsonyi mérővel elvetett szántóföldet írtak össze a pesti határban, valószínű, hogy a város közvetlen környékén kívül másutt is (talán a Törökstrázsán) lehettek a pestieknek szántóföldjeik. Az 1701-ben említett „Feldbau Ordnung” szerint hármast vetésforgó volt. A föld egyharmadát téli, egyharmadát nyári gabonával vetették be, a többit parlagon hagyták (gedungt und Prag ligen).³¹ A földekbe búzát, rozsot (főként ezt a kettőt), árpát, zabot és kölest vetettek.³² A termésre vonatkozólag csak az 1696-os összeírásból következtethetünk. 871 köböl elvetett mag ekkor 3166 köböl termést adott.³³ Ezek szerint több mint háromszoros volt a termés, de ha leszámítjuk a katonaság pusztításait, amelyekre 24 esetben figyelmeztet az összeírás, akkor átlagban négyszeres termésről beszélhetünk.³⁴ Termelési adataink vannak még 1701-ből és 1703-ból is, de ekkor az összeírások nem közlik az elvetett mag mennyiségét, csak a termést.³⁵

	1701. év	1703. év
	pozsonyi mérő	
Búza és rozs	974	900
Árpa	127	214
Zab	15	138
Köles	—	10
Összesen	1116	1262

A *majorok* minden valószínűség szerint a mai Teréz- és Józsefváros területén, azokon a helyeken lehettek, ahol könnyen elérhető vizet találtak, tehát a Rákos-árok mellett³⁶ és az Illés kútja környékén. 1696-ban már három felépített major volt, s ötöt építeni kezdtek. 1703-ban tíz majort írtak össze, s ezeken kívül volt még a városi major is.³⁷

Kerteket a polgárok először bent a városban foglaltak maguknak: pro culina. 1696-ban ezek a kertek (115 darab) mind bent a városban, a házak mellett találhatók. Ha ennyi kert, legyenek azok bármily kicsinyek is, elért a falakon belül, a város igen gyér beépítésű lehetett. A XVIII. század első éveiben azonban a gyarapodó lakosság szükségleteire a városon kívül, a szántóföldek között is osztott ki kerteket a császári telekkönyv, minden valószínűség szerint a városhoz legközelebb eső részeken.³⁸

Szőlők az 1696-os összeírás szerint még nem voltak a pesti határban. A városi tanács által kiosztott puszta-szőlőket³⁹ 1698-ban kezd-

ték művelni a pesti rácok.⁴⁰ A szőlők száma évről évre növekedett, és 1701-ben, mikor a katonaság által okozott károkat összeírták, a kőbányai szőlőbirtokosok között a rácokon kívül már magyarok és németek is szerepeltek.⁴¹ 1701-ben a város tulajdonában is volt kőbányai szőlő, és volt városi vincellér is.⁴² 1701-ből van adatunk arra vonatkozólag, hogy a tanács meghatározta a szüret napját.⁴³ A kőbányai, vagy miként ekkor mondták, a kőbánya melletti szőlők⁴⁴ számát és nagyságát meghatározni nem tudjuk, mert az 1703. évi összeírásban, mely a budai és csepeli szőlőket megemlíti, nem találkozunk a kőbányai szőlőkkel. Ennek oka csak az lehet, hogy ezek a szőlők ekkor még a szokásos öt évi adómentesség miatt nem kerültek be az adóösszeírásba.

A határ legnagyobb részét *legelő*nek használták. Az állattartás méreteiről azonban csak igen kevés adatunk van, de abból, hogy a városi tanács milyen fontosnak tartotta a legelőterület biztosítását a város számára — még árendálás útján is, arra következtethetünk, hogy az állattenyésztés a város polgárságának igen fontos jövedelmi forrása volt. Állatösszeírás csak két esztendőből maradt ránk, eszerint:

	1701. év	1703. év
Ökör	146	114
Tehén	518	610
Borjú	143	—
Ló	203	151
Birka	824	1245
Összesen	1834	2120

Ezek az összeírások azonban nem adnak teljes képet a pesti állattenyésztés méreteiről, mert az ökrök, tehenek és lovak száma csak a háznál tartott állatok számát mutatja, a ridegen tartott állatokról az összeírásban nem esik szó, pedig elképzelhetetlen, hogy ilyenek ne lettek volna a pesti határban. A birkák száma a többi magyarországi városhoz viszonyítva feltűnően sok.

*

Pest város határának művelhető területeit az újonnan települő lakosság csak fokozatosan, sok nehézséggel megküzdve vehette birtokába. A birtokbavételt és annak ütemét azonban nem mindig a lakosság igénye szabta meg, hanem közrejátszottak olyan külső tényezők (birtokbizonytalanság, a tanács vagy a kamarai adminisztráció akadékoskodásai), amelyek legyőzése nem kis fáradságába vagy anyagi áldozatába került a lakosságnak. A város lakosságának erőfeszítései a mezőgazdasági művelésre alkalmas területek biztosítására és birtokbavételére, arra figyelmeztetnek, hogy a város életében a mezőgazdaságnak jelentős szerepe kellett hogy legyen.

Ebből az időszakból csak egy olyan összeírás áll rendelkezésünkre, amelyből ennek a szerepnek megvizsgálását megkísérélhetjük. Ezt az összeírást a nádor rendeletére a budai tanács készítette 1696. október 8-án, tehát olyan időpontban, amikor a város mezőgazdasága még meglehetősen kezdetleges állapotban volt, és az összeírók szerint a város nagy része még romokban hevert. Ezért, ha az összeírás alapján a város szegénységének a képét kellene megrajzolni, sokkal több és biztosabb adatot kaphatnánk, mint amit az összeírás a mezőgazdaság és az ipar-kereskedelem viszonyának vizsgálatához ad. — 1696-ban a város lakosságának foglalkozás szerinti megoszlása a következő volt:

	Ház- tulajdonos	Lakó	Összesen
Tisztviselők, nemesek	29	4	33
Iparosok	89	29	118
Kereskedők	17	2	19
Városi alkalmazottak	4	3	7
Napszámosok	7	58	65
Fuvarosok	12	5	17
Hajósok	13	1	14
Gazdálkodók	15	1	16
Bormérők	10	2	12
Egyéb	23	15	38
Összesen	219	120	339

Ennek az összeírásnak az alapján állapította meg Gárdonyi Albert: „Minthogy a város területe mezőgazdasági művelésre nem volt alkalmas, az új telepések csaknem kizárólag az iparosok és a kereskedők sorából kerültek ki.”⁴⁵ Azonban, mint a fenti kimutatásból kiderül, 1696-ban a lakosságnak alig valamivel több mint 40%-a volt iparos vagy kereskedő. Ez így is elég csekély szám, de ha még utánanézzünk annak, hogy miként lehetett ebből az iparból vagy kereskedelemből megélni, akkor a kép még vigasztalanabb lesz. Ugyanis 13 iparosnál (kőművesek, szabók, mészáros, takács, csizmadia, szűcs stb.) az összeírás megjegyzi, hogy nem gyakorolják iparukat, vagy csak alig-alig élnek meg belőle. S az összeírás szerint 26 iparosnak és 8 kereskedőnek szántóföldje is volt. S minden valószínűség szerint a szántóföldek és rétek kiosztása során az 1696 utáni években az iparosok és a kereskedők is jóval nagyobb számban jutottak ilyen területekhez. Ez az 1701. évi rétkiosztási listával bizonyítható is, amelyben már 50 körül jár a réttel bíró iparosok száma.⁴⁶ S ehhez még hozzá kell vennünk azt is, hogy az 1696-os összeírás szerint 19 iparos (3 szabó, 2 csizmadia, 2 szűcs, 2 halász, 2 kádár és 1—1 ács, csiszár, kovács, kőműves, asztalos, szíjjártó, bádogos, gombkötő) és 2 kereskedő foglalkozása mellett bor- és pálinkakereskedést is űzött, saját vagy vásárolt borokat és pálinkákat mérve ki. A csepeli szőlőtelepítések után, s a kőbányai szőlőművelés megkezdésével a XVIII. század első éveiben

ezeknek a bor- és pálinka-árusítással is foglalkozó iparosoknak és kereskedőknek a száma erősen megnövekedhetett. Tehát Gárdonyinak Pest város XVII. század végi ipari és kereskedelmi jellegét illető véleménye nem állja meg a helyét már akkor sem, ha csak az 1696-os összeírás alapján a lakosság foglalkozási megoszlását vizsgáljuk, s különösen akkor nem, ha ehhez még figyelembe vesszük a város 1696 utáni fejlődését.

Igaz ugyan, hogy az 1696-os összeírás szerint a kizárólag mezőgazdaságból élők száma meglehetősen kevés. Szántófölddel is csak a lakosság 33%-a bírt. Ezek közül

26 iparos	248	köből	vetés
6 tisztviselő, nemes	225	"	"
8 kereskedő	86	"	"
13 földműves	178	"	"
9 fuvaros	91	"	"
5 bormérő	12	"	"
5 egyéb	34	"	"
<u>72</u>	<u>874</u>	"	"

A szántóföldek mennyisége a következő években még emelkedhetett, erre azonban adataink nincsenek. Néhány adattal mégis támogatni lehet azt a feltevést, hogy a mezőgazdaságnak ebben az időszakban egyre fokozódó szerepe volt a város életében.

Az egyik adat az 1701. évi rétkiosztás listája,⁴⁷ mely szerint a pesti polgárok (háztulajdonosok) közül 182-nek osztottak ki egy vagy több rétparcellát. Az ebből az esztendőből ránk maradt portióösszeírás összeállítása szerint az adózó gazdák száma 278 volt, tehát ezeknek 65%-a bírt réttel. A másik adat a lakosság nemzetiségi megoszlásából következtethető ki. Az 1696-os összeírás adatai szerint a szántóföldtulajdonosok $\frac{2}{3}$ -ad része magyar vagy rác nemzetiségű volt.⁴⁸ S míg az összeírás szerint a német nemzetiségű lakosságnak 22,7%-a foglalkozott szántófölddel, addig a magyar nemzetiségű lakosságnak 60%-a. Az 1696 utáni években a város magyar és rác nemzetiségű lakossága erősen megnövekedett. 1701-ben már azt írta a városi tanács, hogy „a várost túlnyomóan magyarok és rácok lakják”.⁴⁹ A réttulajdonosok 1701. évi nemzetiségi megoszlása a következő volt:

német	74	40.7	%
magyar	50	27.5	"
rác	47	25.2	"
egyéb	11	6.6	"

összesen 182

A túlnyomórészt magyar és rác lakosságú városokban a réteknek alig több mint felét birtokolták csak a magyarok és a rácok. Nagy részük

tehát szegény zsellérember lehetett, akiknek már nem jutott a városi határból, vagy akiknek szegénységük miatt nem osztottak. Annyi azonban bizonyos, hogy a magyar és rác nemzetiségű lakosság számának növekedése a mezőgazdasági érdekű lakosság növekedését jelentette. S valószínű, hogy az 1699-ben tervezett külváros-alapítás gondolata is a mezőgazdasággal foglalkozó napszámos magyaroktól és rácoktól indult ki.⁵⁰ Bár a kérést ekkor a polgárok és a zsellérek (Bürger wie auch Inwohner) terjesztették elő, valószínű, hogy a városban házzal bíró polgárok napszámosaik számára kívántak a szántóföldek közelében állandó megtelepedést biztosítani, miként ez az 1730-as években a Lerchenfeld külváros megalapításakor hasonlóképpen meg is történt. 1699-ben azonban a külváros-alapítás a kamarai adminisztráció akadékoskodásai miatt nem valósult meg.

*

Ilyen állapotban volt Pest város határa a Rákóczi-szabadságharc előtt. 1704 elején jelentek meg a kurucok először Pest falai alatt és sarcolással fenyegették meg a várost. Károlyi Pest alatt elvonuló serege pedig felgyújtotta a rákosi malmot. Ettől kezdve a szabadságharc egész ideje alatt szinte egymást érték a kuruc portyázások. A város azonban labanc hűségen maradt. A háborús viszonyok megbénították az ipart és a kereskedelmet, s megakadályozták az állattenyésztést, a földművelést és a szőlőművelést.⁵¹ A szabadságharc ideje alatt erősen csökkent a város lakosságának száma. A csepeli szőlők művelése közben 1705. május 20-án 400 budai és pesti polgár és szőlőmunkás vesztette életét.⁵² 1703-tól 1709-ig a fegyverfogható emberek száma a városban 1200-ról 200-ra esett; elfogás, lemészárlás vagy elköltözés következtében.⁵³ Főleg a magyarok száma fogyatkozott meg erősen.

Az 1709. december 23-i összeírás szomorú képet fest az elpusztult városról. 168 lakott, 83 elhagyott és 68 összedűlt ház volt ekkor a városban,⁵⁴ s a polgárok sora erősen megritkult, s annak is, kit fegyver, betegség vagy éhség el nem ragadott, vagy máshová költözni nem kényszerített, alig maradt valamije; „legtöbben oly szegények, hogy bár hűséggel kitartottak uralkodójuk mellett, koldulva kénytelenek megszerezni mindennapi kenyerüket”.⁵⁵ A földeket, szőlőket nem tudták művelni, az ellenségtől való félelem miatt kaszálatlanok maradtak a rétek, a majorokat és a malmokat a kurucok felégették és elpusztították. „Pest a XVIII-ik század elején, ha ily kevéssé illett be városnak, falunak is igen szerencsétlen volt, — azaz : ha kereskedése és ipara majd semmi, mezei gazdasága s külső birtoka még rosszabbul állott” — írta az 1709-es összeírás alapján annak első ismertetője, Salamon Ferenc.⁵⁶

A kurucok által szorongatott, pusztuló város 1710-ben, midőn a kuruc csapatok ismét megjelentek a város falai alatt, oltalomlevelet kért és kapott Rákóczitól. Az oltalomlevél megengedte a pestieknek „magok határában mindenféle marháiknak szabados pascualtatását, szántó-öld eiknek, réttyeiknek és szőlőhegyeiknek minden akadál nélkül való

miveltetését és azoknak a hasznoknak s gyümölcsöknek bétakarétását, úgy mindazonáltal, hogy a marháik között más idegen helységbélieknek és császár szolgálattában valóknak marhájok ne egyelítessék, másként ezen protectionk semit sem fogna használni. Tartozni fognak mind eők is a haza szükségére illendőképpen succurálni.”⁵⁷ A Rákóczi-szabadságharc egy év múlva elbukott, így a kurucoktól későn kért protectionak már nem sok hasznát vehették a pestiek. Ily rövid idő alatt a pusztulás mélységeibe zuhant város nem tudott erőre kapni. S különösen akkor és azért nem, mert a kurucok ostromzárát 1710—1711-ben a pestis járvány⁵⁸ miatti vesztéggár váltotta fel, s a kuruc protectiolevél által nyert reménység helyébe ismét a bizonytalanság, a szenvedés, a pusztulás lépett.

II. Mezőgazdasági művelés alatt álló területek 1711-től 1800-ig

A pestis utáni első összeírást, mely a város nyomorult állapotáról fest szomorú képet, 1712. január 29-én készítette a városi tanács. 141 polgár volt ekkor a városban, akik legnagyobbrészt koldus szegénységben éltek, s közülük csak 48-an gyakoroltak valamiféle ipart. Kereskedő (quaestor) egyetlen egy sem volt a városban.⁵⁹ Hogy 93 polgár mivel foglalkozott és miből élt, arról az összeírás nem ad felvilágosítást. A 125 pesti mérővel elvetett szántóföldből semmi esetre sem tudtak megélni és nem sok állat eltartására volt elég az az 50 kocsi széna sem, amelyet a réteken kaszálhattak. A pesti szőlőhegyet még ekkor sem művelték, csak a budai hegyekben levő szőlőiket. Ilyen viszonyok mellett valószínű, hogy az összeírásban szereplő 34 inquilinusnál több lakó nem volt a városban, ugyanis a lakók számának növekedése mindig a város gazdasági fellendülésével volt összefüggésben.

Ezek az adatok így szárazon, egymás után felsorolva, magyarázat nélkül is beszédes bizonyosságai a város nyomorult állapotának. De ez az összeírás is csak pillanatnyi helyzetet tükröz. 1712. február 12-én a dunai jeges árvíz romba döntötte a város házait, a hat napon át dühöngő víz tönkretette a város határában a vetéseket.⁶⁰ A szenvedésnek és a nyomorúságnak erről a mélypontjáról indult el Pest XVIII. századi fejlődése. A város egy évszázad alatt az ország természetes központja lett kereskedelmi, ipari és szellemi téren egyaránt. Az út, amelyen odáig eljutott, nem volt egyenletes. A város növekedése, erősödése szoros szálakkal volt összekötve közvetlen és távolabbi környékének fejlődésével, s helyzeti energiáinál fogva az ország fejlődésével. Az ország fejlődését pedig a Habsburg elnyomó rendszer kiépítése akadályozta, s ez nem csekély gátja volt egyúttal a magyar városok fejlődésének is, főként a vámpolitika eszközeivel az ipar és a kereskedelem fellendülésének megakadályozása révén.

Ezért, különösen a XVIII. század első felében, az ipar és kereskedelem pangása következtében előtérbe került a mezőgazdaság kérdése. A régi és az új lakosok, iparosok és kereskedők, gazdálkodók és mások

házainál élő zsellérek egyre fokozódó figyelemmel fordultak a város határának művelhető, hasznosítható részei felé. Újrakezdték a földművelést, építeni kezdték az elpusztult majorságokat, folytatták a kőbányai szőlők telepítését, kaszálták a réteket és legeltették állataikat. A város lakossága egyre növekedett. Míg 1715-ben csak 188 házat írtak össze a városban,⁶¹ ez a szám 1720-ban már 366-ra emelkedett.⁶² A város növekvő lakossága 1730 körül már nem fért el a város falai között, s ekkor alakult a városi tanács kezdeményezésére Pest első újkori külvárosi települése, a mai Józsefváros területén volt Lerchenfeld.⁶³ 1735-ben már 526 ház volt a Belvárosban és 171 a város falain kívül.⁶⁴ 1746-ra a város házainak száma 854-re emelkedett.⁶⁵ A háztulajdonosokon kívül 1735-ben 467, 1746-ban pedig 623 lakót írtak össze. A lakosság számára vonatkozólag ebből az időből nincsenek adataink, a házak és a lakók számának növekedése alapján azonban az 1715-ös 1200–1300 lakossal szemben⁶⁶ 1746-ban kb. 5–6000-re becsülhető Pest városának lélekszáma.

Mekkora és milyen volt az a terület, amelyet a növekvő számú lakosság mezőgazdasági művelés alá vehetett? A határ nagyságára vonatkozó adataink a XVIII. század elejéről nincsenek, s nem is lehetnek, mivel a város határa sem volt pontosan kijelölve. A pesti határ déli részének hovatarozása a Rákóczi-szabadságharc után még évtizedekig vitás volt, s a vitatkozó felek a Pest vármegyei törvényszék előtt többször megkísérelték a maguk igazának bizonyítását — eredménytelenül. Először Beniczky István cinkotai földesúr indított pert Pest városa ellen, 1720. június 20-án.⁶⁷ Beniczky a Rákos patakig kívánta Cinkota határát kitolni. A per folyamán a tanúk egész sorát hallgatták ki — több alkalommal is, de eredményt nem tudtak elérni. A város továbbra is birtokában tartotta a Rákos patak mindkét partját.

A város Gubacs és Szentlőrinc felé való határának kijelölése 1724-ben vált aktuálissá, mikor az addig a pestiek által bérelt pusztákat Szeleczy Márton Pest megyei alispán vette bérbe a Wathay-családtól.⁶⁸ Ez természetesen nem végleges megoldás volt, hanem valószínűleg csak barátságos megegyezés a bérlő Szeleczy és Pest városa között, mert a tulajdonos Wathay-család bele sem szólt a határmegállapításba. 1730-tól kezdve ismét a pestiek bérelték ezeket a pusztákat (s még hozzájuk Péterit is). Az 1724-ben megállapított határ ekkor feleslegessé vált. 1732-től kezdve Gubacs és Szentlőrinc tulajdonosa Grassalkovich Antal lett,⁶⁹ aki nagy birtokszervezési munkája során hamarosan alkalmat kerített arra, hogy a puszták árendálása ellenére azoknak Pest felé való határait megállapítsa. 1735. szeptember 26-án Pest városa ellen határkiigazítási pert indított, s ez sok huzavona után — ugyanis egyik félnek a kezében sem voltak perdöntő bizonyítékok 1738. december 23-án barátságos megegyezéssel végződött. Grassalkovich elállott a per folytatásától és elismerte Pest birtokjogát a megállapított új határvonal által a gubacsi és szentlőrinci pusztákról levágott területekre nézve. Pest városa pedig a Grassalkovichok pesti házáat mentesítette a közterhek alól és fizetett készpénzben egyszer s mindenkorra 2000 forintot. A megállapí-

tott határ a csepeli Dunaágtól kezdve a keresztúri határig a mai IX. és X. kerület déli határainak felel meg.⁷⁰

Még mielőtt Pest városa Grassalkovich Antallal megegyezett volna, 1738. június 16-án Beniczky Tamás cinkotai földesúr a cinkotai határ megállapítása tárgyában pert indított, ekkor már Grassalkovich Antal és Pest városa ellen.⁷¹ Beniczky nem tudta célját elérni. Az 1743. november 18-án befejeződött per a Pest és Cinkota között levő határt a mai formájában állapította meg. A Rákos mindkét partja ezzel a város végleges tulajdonába került.

A határ északi részét az 1695-ös és az 1703-as határjárások eredményeképpen békésen bírta Pest városa. 1747. szeptember 7-én azonban Pest városa a megyei törvényszék előtt pert indított Újfalussy László ellen a Káposztásmegyer, Palota és Pest között levő határoknak részben megújítása, részben újra való kijelölése tárgyában. A határkiigazítás során Pest város határát itt kissé északabbra tolták.⁷² — Az 1738-as, 1743-as és 1747-es határmegállapítások következtében meghúzott határok 1950-ig érvényben maradtak.

Pest város területe — kisebb, lényegtelen változásoktól eltekintve — 15 597 katasztrális hold.⁷³ Ebből a Belváros területe alig 130 katasztrális holdat tesz ki,⁷⁴ tehát a XVIII. század elején, a külvárosi építkezések megindulása előtt, kereken csaknem 15 450 katasztrális hold állott a lakosság rendelkezésére mezőgazdálkodás céljaira. A határ nagy része azonban — mint már az 1715-ös összeírásban is elpanaszolták a lakosok, — homokos és terméketlen terület volt, ezért legfeljebb legelőnek használható.⁷⁵ A Belvárost, mely egy magasabb teraszon épült, a hajdani Duna meder széles — kb. a mai Rákóczi út hosszúságának megfelelő — ártere vette körül. Ezt a területet termőrétege — hordaléktalaj lévén — mezőgazdasági művelésre alkalmassá tette. Ennek az ártérnek a keleti része volt a legmélyebb. Itt volt a hajdani Dunaág, melynek helyét a XVIII. század első felében még mocsarak környékezték, különösen a mai Teréz- és Erzsébetvárosi részeken, s a Baross utca tájékán.⁷⁶ Ezt a széles árteret a XVIII. században pontosan kirajzolódott, de részleteiben itt-ott még ma is megfigyelhető part határolta, mely az újpesti határtól a Váci út vonalában húzódott dél felé az Aréna útig, innen az Almássy tér irányába (itt még ma, a nagy beépítés ellenére is észrevehető), majd tovább a Kossuth Akadémia felé, s a város déli határánál a jelenlegi soroksári Dunaág partját alkotja.⁷⁷ Ez a part volt az 1838-as nagy dunai árvíz határa is.⁷⁸

A parton túl az ártérnél jóval magasabb, árvízmentes, homokbuckás térszín található.⁷⁹ A homokbuckák a fő széliránynak megfelelően északnyugat-délkeleti irányban sorakoztak.⁸⁰ Ezt a területet két nagyobb — a homokbuckák között húzódó — völgy tagolta. Az egyik az úgynevezett városligeti völgy volt, melyben a kőbányai Óhegy környékén eredt patak folyt északnyugati irányban, a másik pedig a ma is megévő, s Pest város határával — attól 1 km-rel beljebb — párhuzamosan folyó Rákos patak völgye. Egyik völgynek sem volt egyforma, egyenletes

esése. Helyenként, ahol a lejtés kisebb fokú volt, a patakok vize elsekélyesedett, mocsaras helyeket alkotott.⁸¹ Ilyen volt a mai városligeti tó, valamint a Törökstrázsa környéke, továbbá a Rákos völgyében főleg a Paskál malom tájéka, és az Ördögmalomtól délre eső rész. Az állóvizek mindenütt bőséges tőzegszerű agyaggal kevert földet hoztak létre, mely ezeket a területeket kiválóan alkalmassá tette szántóföldi és rétművelésre. A homokbuckák vonulatából kiemelkedett még a kőbányai Óhegy nagy tömbje, melyet agyagos termőtalaja és kedvező fekvése szőlőművelésre alkalmassá tett. — A völgyek közötti és melletti területek csak legelőnek voltak használhatók.

Ennek a területnek egy részét fogta művelés alá Pest város lakossága a Rákóczi-szabadságharc előtt. 1711 után e régi nyomokon, de a lakosság számának és igényeinek növekedése következtében fokozatosan, egyre nagyobb mértékben folytatták a kertek, szántóföldek, rétek művelését, a majorságok kiépítését és a legelők igénybevételét. Kezdetben az ilyesfajta igények kielégítését semmi nem korlátozta. A pusztaszőlők megműveléséhez, vagy új szőlők telepítéséhez éppen úgy nem volt szükség engedélyre, mint a szántóföldek műveléséhez. A régi lakosok valószínűleg a régi helyeken folytatták a művelést, az újak pedig szabadon foglaltak maguknak a határban szántót,⁸² vagy a kőbányai hegyen helyet szőlőtelepítésre. Az igénybevétel növekedése és az adózási szempontok előtérbe kerülése folytán kényszerült — kamarai rendeletre — a tanács, hogy 1717-ben ennek a kezdetleges állapotnak véget vessen és hozzákezdjen a földek szabályszerű kiosztásához⁸³ és telekkönyvezéséhez.

Az 1703. évi kiváltságlevél ugyanis feljogosította a várost arra, hogy saját területén, a földekről és épületekről telekkönyvet (Urbariumot) készíthessen, s a kiszabott szolgáltatásokat — mint más földesurak — minden birtokostól háborítatlanul beszedhesse.⁸⁴ A város tehát mint földesúr osztotta ki a földeket 1717-től kezdve a város lakosainak, akik nem tulajdonosai, hanem csak birtokosai lettek ezeknek az ingatlanoknak. A birtoklás alapja nem a polgárjog volt, hanem a háztulajdon. Ezt a tanács többször kifejezésre is juttatta. A szántók, rétek és kertek a házak tartozékai voltak,⁸⁵ a hagyatéki leltárakból erre számtalan példát lehetne felhozni. Tehát házzal bíró zsellérek, vagy a városban lakó nemesek is kaptak földeket a határban. A ház és az ingatlan birtok egyik előfeltétele volt a városi polgári jog megszerzésének.⁸⁶ Az 1730-as évektől, a külváros kialakulásától kezdve, ez a kérdés jelentősen módosult, amennyiben a polgárjog megszerzésének előfeltételeként nem ismerték el a külvárosi háztulajdont, és a külvárosi lakosok nem juthattak kertekhez, szántókhoz és rétekhez.

Az egyes ingatlanfajták kiosztását a telekkönyvekben rögzítették. Külön-külön telekkönyvet készítettek a kertekről, a szántókról, a majorságokról, a rétekről, a szőlőkről és a malmokról. Ezek a telekkönyvek, a kertek kivételével, fennmaradtak. A telekkönyvek adatainak az 1784–89 között Balla Antal által Pest bel- és külterületeiről készített

térképekkel⁸⁷ való összevetése útján a mezőgazdasági művelés alá vont területek térbeli elhelyezkedését, a legkorábbi, a kiosztás utáni állapotot a legtöbb esetben pontosan rekonstruálni lehet, s a telekkönyvek segítségével ennek az állapotnak a XVIII. században történt változásai, valamint a mezőgazdasági területek növekedése, illetve csökkenése is figyelemmel kísérhető. A pesti határ XVIII. századi elrendezésének vizsgálata lehetőséget nyújt arra, hogy a város topográfiai fejlődésének szinte napjainkig ható vonásait, vonalait megfigyelhessük, ugyanakkor felveti a mezőgazdaságnak a város életében e században játszott szerepe jellegzetességeit és problémáit is. (1. ábra)

*

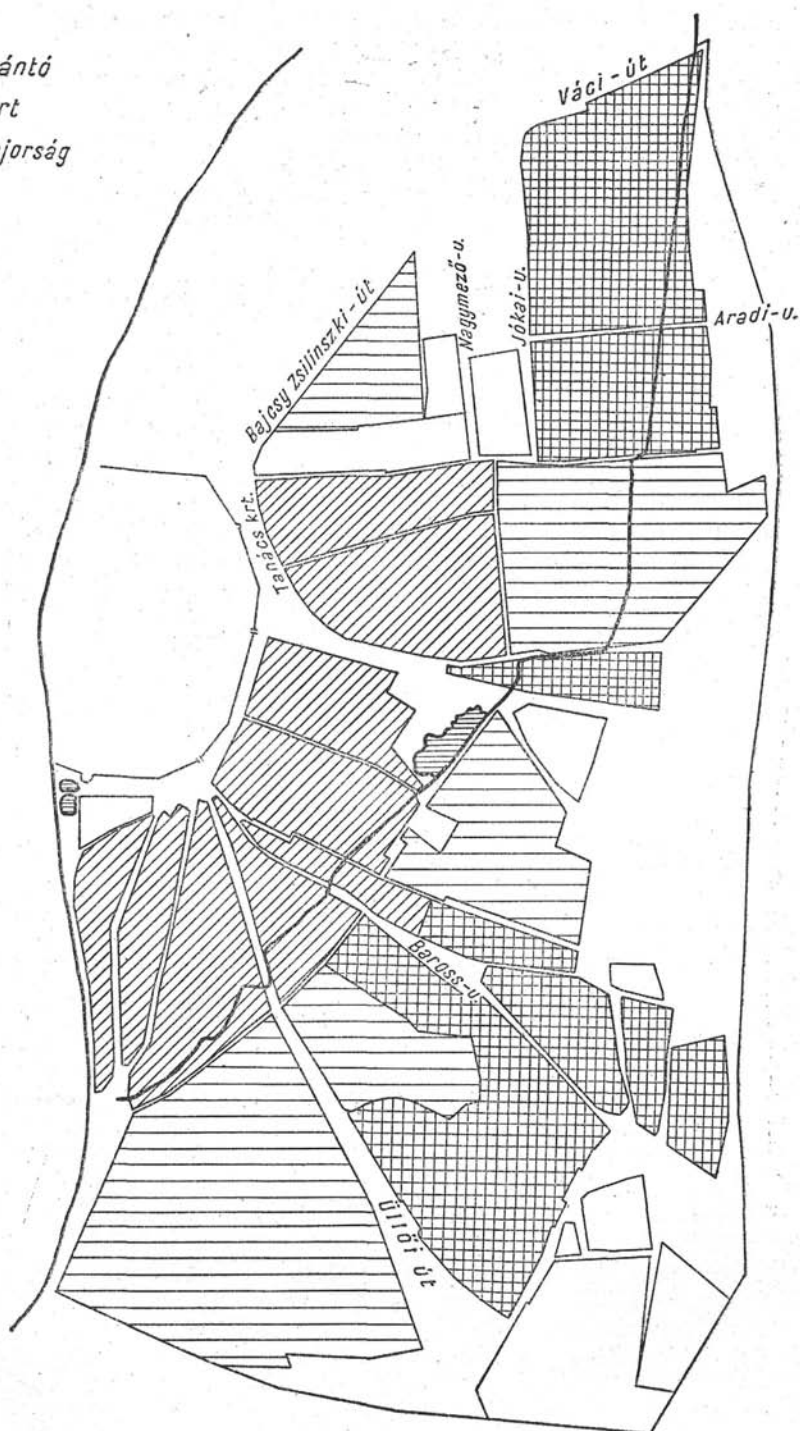
1. *Kertek.* A város falaihoz legközelebb eső s művelhető területeknek kiosztása kertek céljára már a Rákóczi-szabadságharc előtt megtörtént. A szabadságharc alatt ezeknek a kerteknek a művelése, gondozása abbamaradt. Az 1710-es években az itt maradt lakosok lassan-lassan művelés alá fogták pusztá kerteiket,⁸⁸ az új lakosok pedig foglaltak maguknak. A kertek rendszeres kiosztására minden valószínűség szerint már 1717-ben sor került, s ezzel kapcsolatban történhetett meg Proberger Jakab két szántójának kertekké való felosztása is.⁸⁹ Arra, hogy szántóföldeket kertekké alakítottak át, több példánk is van, későbbi időkből. 1737-ben a 136—139. számú szántóföldeket osztották fel, 1760 körül pedig a Kertész utcán túl elterülő néhány szántóföldet vásárolták meg kertészmeisterek és alakították át kertekké.⁹⁰

Mivel a kertek telekkönyve nem maradt fenn, a kertek pontos elhelyezkedésének és számának meghatározása a legnagyobb nehézségekbe ütközik. Ránk maradt ugyan a kertek telekátírási jegyzőkönyve,⁹¹ azonban ebben a pesti kerteknek csak kis töredéke található s a jegyzőkönyvben szereplő helymegjelölések (Hatvani vagy Váci kapun túl ilyen és ilyen számú kertek között vagy mellett) nem adnak elég támpontot a helyhezkötéshez. Mindezen nehézségek ellenére és egyéb forrásokat is igénybevéve⁹² csaknem 280 kertről van tudomásunk. A kertek területének nagysága 1775-ben 312 800 négyszögöl volt.⁹³ A kertek túlnyomó többsége a város és a Rákos árok vonala között terült el, ezen a félkör alakú területen, melyet egyik oldalon a mai Bajcsy-Zsilinszky út, a másik oldalon pedig a Dunának a mai Boráros-tértől a Szabadsághídig terjedő szakasza határolt. A mai Rákóczi úttól északra elterülő kerteket felső kerteknek, a Rákóczi úttól délre levőket pedig alsó kerteknek nevezték.

A felső kertek száma kb. 100 lehetett, legnagyobb részük a Király utca, Tanács körút, Akácfa utca és Dohány utca által határolt területen feküdt. A közöttük húzódó egyetlen útnak, a mai Dob utca vonalának a legkorábbi neve Ober garten weeg volt. Valószínű, hogy a kertek közötti gyalogutak csapásain alakultak ki később a keresztutcák.

Az alsó kertek területén — az országutakon (Kőbányai, Üllői, Soroksári úton) kívül — hasonlóképpen csak egy hosszanti utcát talá-

-  szántó
 kert
 majorság



1. ábra. Mezőgazdasági művelés alatt álló területek a város körül az 1720-as években

lunk, a mai Bródy Sándor utca vonalát. Ez akkor a városi téglavető helyhez vezetett, ezért a neve Ziegl-ofen weeg. Ez a téglavető hely a mai Rókus kórház mögött volt, attól délre, a Rákos árok mellett.⁹⁴ Keresztutcák itt is a gyalogutak csapásain alakultak. A mai József- és Ferencváros területéből a Belváros és a Rákos árok közötti területet teljesen ezek a kertek töltötték ki, csak a mai józsefvárosi részen volt néhány kert a Rákos árok vonalán túl is.

A kertek nagysága különböző. Néhány holdas kert is volt, volt párszáz öles is. A kertnegyed a városi tanács fokozott gondoskodása és védelme alatt állott. Ugyanis a tanács 1726-ban elrendelte, hogy mindazok, akik a város előtt kertetek kaptak, kötelesek azokat fásítani és mint kertet művelni, nem pedig szántónak és gabonaneműek termesztésére felhasználni. Aki kertjét műveletlenül hagyja, attól a tanács rendeletére egy esztendő múlva elveszik, s egy másik polgárnak adják.⁹⁵ A tanács rendeletének meg is lett a foganatja. A 30-as években már szép, rendezett kertek voltak ezek. Deszka- vagy sövénykerítések mögött gyümölcsösök (mit obstbaumern),⁹⁶ szőlők (mit weinreben ausge-sezt; zu einem weingarten gebauet wordten),⁹⁷ s bennük itt-ott prészázak és pincék.⁹⁸ Egy esetben káposztáskert (Krauth-garten)⁹⁹ elnevezéssel találkozunk.

A kertetek általában házkerteknek (Hausgarten) nevezték. A házkert elnevezés a belvárosi házakhoz való tartozásra utal (als ein appertinenz zum Haus zugehörig ware).¹⁰⁰ Természetesen minden házhoz már a kiosztás idején sem jutott kert. Volt azonban jónéhány olyan polgár is, aki a házához tartozó kerten kívül a század folyamán még külön is vásárolt kertet.¹⁰¹

A 30-as években elkezdődött a kertekben a házak építése: in keine ordnung sondern bald da, bald dort. Ennek oka a tanács szerint az volt, hogy mivel „sok polgár a városban túlságosan kicsiny telket bír, úgyhogy a szükségeseket sem tudja benne elhelyezni, ezért kényszerítve vannak, hogy a városon kívül szerezzenek maguknak alkalmas helyet”. A tanács a 40-es, 50-es években igyekezett ugyan megakadályozni a kertekbe való települést — az engedélyezést magának tartva fenn —, de a fejlődést, a külváros alakulását, kifejlődését, a kertek egy részének házhelyekké való felosztását nem tudta megakadályozni.

A város előtti kertnegyed tehát a XVIII. század folyamán állandó alakulásnak volt kitéve. A kertekben házak épültek, igen sok kertet apró háztelkekké parcelláztak fel. A felső kertek között 251 ház épült fel, túlnyomó többségük (210) egészen kicsiny 50—300 öl nagyságig terjedő telkeken. Az alsó kertek között, jóval nagyobb területen, csak 222 ház épült. Demaradtak még jócskán olyan kertek is, amelyek annak ellenére, hogy ház épült bennük, eredeti nagyságukban maradtak meg. Tulajdonosaik főként vagyonosabb polgárok és nemesek (Eszterházy, Orczy, Grassalkovich, Majtényi, Haller tb.) voltak. S találunk olyan kertet is jó néhányat, amelyre a XVIII. században nem épült ház,

s felosztásukra és beépítésükre csak a XIX. században került sor. A XVIII. század folyamán eredeti nagyságukban megmaradt kertek legnagyobb része az alsó kertek negyedében található, ezeket továbbra is kertnek vagy szőlőnek használták.

Hogy milyen mértékben használták konyhakerteknek ezeket a kerteket, s hogy a szőlőn, gyümölcsön és káposztán kívül mit termeltek itt, arra vonatkozólag nincsenek adataink. Annyi azonban bizonyos, hogy a kertek birtokosai a lakosság számának nagyarányú növekedése következtében az idők múltával egyre kevésbé tudhatták a kerti vetemények iránti igényeket kielégíteni. A város már az 1730-as években behozatalra szorult. A szomszédos községek jobbágysai rendszeresen megjelentek a pesti hetipiácokon veteményekkel megrakott szekereikkel.¹⁰² A szükségletek nagyméretű növekedésének következtében szaporodott meg a XVIII. század folyamán a pesti kertészek száma is. 1735-től 1777-ig 24 kertészt vettek fel Pesten polgárnak, s 1777-ben még 7 nem polgári kertész is volt a városban.¹⁰³ 1766-ban ezek polgári dísz- és konyhakertész céhet alapítottak, s kerti terményeiket a városház előtti piacon árúsították.¹⁰⁴ Ezek a kertészek nemcsak a kertek között szereztek maguknak ingatlanokat, hanem a század folyamán néhány majorságot és szántóföldet is megvásároltak, különösen a mai Kertész utcán túli részeken, s ott kertgazdálkodást folytattak.

2. *Majorok.* A városhoz legközelebb tehát a kertek helyezkedtek el. A kertek között, főként a szomszédságukban, de még az egykori Dunameder árterén ott találjuk a majorokat is. A majorok itteni elhelyezkedését azonban a város közelségén kívül a víz közelsége is erősen befolyásolta. A majorok szinte kivétel nélkül a Rákos árok mocsaras részei mellett helyezkedtek el, vagy olyan helyeken, ahol az ivóvíz megszerzése nem ütközött nagy nehézségekbe. A pesti majorok esetében nem a nagyüzemi mezőgazdaság központi telepére kell gondolnunk, hanem a város falai közül kiszorult gazdasági udvarra, ahol a polgárok a földműveléshez szükséges szerszámaikat, s főleg az állataikat tartották. Az állattartáshoz pedig feltétlenül szükséges a könnyen megszerezhető, jó ivóvíz. A Rákos árok melletti mocsaras részek pedig jó vizet adtak, s ez nem kis ösztönzője volt az állattenyésztésnek.

A Rákóczi-szabadságharc előtti majorok pontos elhelyezkedését nem tudjuk megállapítani, valószínű azonban, hogy a szabadságharc alatt elpusztult majorok helyén kezdték újra az 1710-es években a majorok építését. A pesti szerviták 1716-ban megszerezték a Buda-féle téглаégetőt, s kérték a tanácstól, hogy emellett nekik egy majortelket adományozzon.¹⁰⁵ Tekintettel arra, hogy a Rákóczi-szabadságharc előtt 1700-ban a tanács Heissler Lőrincnek megengedte, hogy majorja mellett téглаégetőt csinálhasson,¹⁰⁶ valószínűnek kell tartanunk — mivel más téглаégetőről ebben az időben nem tudunk —, hogy a szerviták által 1716-ban átvett Buda-féle téглаégető azonos ezzel, hogy a mai Nyugati pályaudvar helyén felépült szervita major közvetlen előde Heissler Lőrinc majorja volt.

A tanács a majorok telekkönyvezését 1718-ban kezdte el.¹⁰⁷ Ekkor már a telekkönyv szerint több mint 40 major állott fenn. A majorok számbavételét a mai Kossuth Akadémia környékén volt úgynevezett Kórház-majorral kezdték el, mely a telekkönyv meghatározása szerint ott feküdt, allwo die alten Schüesz hütten gestanden bey dem so genannten Razischen Eliae brunn am Kőröser weeg. Ez a Kőrösi út a mai Üllői útnak felel meg. A Kórház-majortól északi irányban, a volt Illés kútnak az Üllői útig való meghosszabbítása mellett feküdtek egymás mellett a 2—7. számú majorok, auszer dem Kecskemether Thor, gegen dem Steinbruch unweith dem Calvariae berg. A 7. számú major volt a Kálvária tér sarkán. A 8—13. számú majorok auszer dem Kecskemether Thor an dem Steinbrucher weeg feküdtek, tehát a mai Baross utcában, a Kálvária tértől a város felé haladva bal oldalon egymás mellett, a Horváth Mihály téri templomig. A 14. és 15. számú major szintén a Kecskeméti kapun kívül terült el, an dem Mayerhof weeg, a mai Baross utca és a Nagykörút sarkán. A 16. számú major an der Donau gegen den ödten Kürchen, tehát a mai Boráros tér környékén volt. A 17—19. számú majorok an dem Steinbrucher weeg feküdtek, a mai Baross utcának kifelé menet a baloldalán, a Szűz utcától a Karpfenstein utcáig. A 20. és 21. számú majorok a 19. számú major mögött voltak.¹⁰⁸ Az itteni majorok elhelyezkedését is jelentősen befolyásolta minden valószínűség szerint az az eléggé nedves és bővizű terület, amely a mai Nagykörút vonalától húzódott a Baross utcával párhuzamosan az Illés kút felé.

A mai Rákóczi úttól északra eső területen 10 major feküdt a Király utcától a Nyugati pályaudvarig, a Rákos árok áradásos vonala mellett. Ezeket a majorokat felső majoroknak nevezték, a Király utca vonalának legkorábbi neve ezért Ober meyerhof weg. A Király utcától északra eső területen a XVIII. században kizárólag majorok voltak: a 22—31. számú majorok. Sorukat csak a mai Aradi utca szakította meg. Ezzel már 1718-ban találkozunk Zwerch gasse néven. A telekkönyv szerint ezek a majorok auszer dem Ofner oder Waizner Thor feküdtek, s legtöbbjüknek hátsó része an dem Marrast ért ki, elülső részüket pedig a mai Jókai utca vonala határolta. A majortelkeknek itt, ezen a városhoz legközelebb eső részén építették fel a gazdasági épületeket. A telkek kisebb részét udvarnak, a többi részét pedig kertnek, rétnak vagy esetleg szántónak használták. A majortelkek itt, de a józsefvárosi részekben is, viszonylag nagy terjedelműek voltak. A 22. számú major területe pl. 7 hold volt. Ebbe természetesen bele kell számolnunk a Rákos árok áradásai következtében a majorok területén levő mocsaras részeket is. Az ezek melletti területek azonban kitűnő rétek voltak,¹⁰⁹ még Rákos árok 1750 körül történt szabályozása után is, és jelentősen emelték az itteni majortelkek értékét.

1718-ban tehát 31 major volt már a város körüli területeken. 1733-ig újabb 16 épült. Ezeknek nagy része (12) a mai Józsefváros területén volt. A 32. számú major a mai Horváth Mihály téren feküdt

a 13. számú major mögött, amellyel később egyesítették is. A 33. számú major a mai Baross utca és Salétrom utca sarkán volt: an der Laim grueben uon dem Statt züegl ofen gegen über, — a 34. számú pedig a Baross utca és a Kálvária tér sarkán. A 35—38. számú majorok a Kálvária tér és a Mátyás tér közötti területen feküdtek (gegen dem Steinbruch). A 39. számú major a Baross utcában, a mai Nagykörút sarka körül volt, a 40. számú pedig az Illés utcában. A 41—44. számú majorokat a Rákóczi út és a Király utca közötti területen (ausser dem Hatvaner Thor) találjuk, a Rákos árok vonala mellett, 44. majornál a telekkönyvben helymeghatározóképpen szerepel, hogy unweith dem Statt gericht. Ez a városi kivégzőhely kb. a mai Rózsák terén volt. A 45. számú majort a Baross utcában találjuk. A 46. és 47. számú majorok kiépítésével kezdődik meg az Illés utcával szemben fekvő területnek, a mai Kossuth Akadémia területének birtokbavétele 1730 körül. Miként a telekkönyv megjelölte, ezek a majorok über die Schaaf-Strassen auf werths feküdtek. Ez a Schaaf-Strasse is a mai Üllői útnak felel meg.

1733-tól kb. 1750-ig további 15 major keletkezett. Ezekkel a pesti majorok száma 62-re emelkedett. Az új majorok közül 9 a mai Józsefváros, 6 pedig a Terézváros területén található. Az 52., 53., 57. és 59. számú majorságok kialakulásával került művelés alá a Karpfenstein utca, Szerdahelyi utca, Dobó utca és Baross utca által határolt telektömb. Az 56. számú major a Józsefvárosi kertek között alakult, a 48., 61. és 62. számúak a mai Baross utcában, a 60. számú pedig a Keresztúri úton. A terézvárosi új majorok a Király utcától északra eső területen alakultak szántóföldekből. Itt, a Király utca, Nagymező utca, Ó utca és Hajós utca által határolt részen volt a 49—51. és 54. számú major. Az 55. számú major az 54. számúval szemben terült el, de már az 1740-es években el is tűnt, mert szántóföldekké osztották fel. Az 58. számú major a Rákos árok vonala mellett keletkezett a 28. és 29. számú majorok között.

1711 után néhány évtized alatt tehát a mai Terézváros területén 20, a Józsefváros területén pedig 42 major keletkezett. A 62. számú major telekkönyvezésekor a telekkönyvezető megjegyezte, hogy ezt a majort abból a szántóföldből engedték át, amelyet a polgároknak kertek céljára kiosztottak. Hosszú ideig ez volt az utolsó major, melyet a tanács engedélyezett. Ugyanis a tanács 1742-től kezdve következetesen visszautasította azt a jó néhány polgárt, akik majortelkek adományozásáért fordultak hozzá.¹¹⁰ A tanács minden esetben a város területének kicsinységére hivatkozott. A legelőterület kicsinysége miatti állattartási korlátozások és legelővási megfontolások vezették a tanácsot arra, hogy a majorok további kiépülése elé akadályokat gördítsen. A majorok után a XVIII. század első felében nem szedtek adót, arra való hivatkozással, hogy a majorokban tartott állatok után a tulajdonosok úgyis adóznak a köznek.¹¹¹ Tehát a majorok szaporítása az adóalap mennyiségét is csökkentette volna.

A tanács csaknem két évtizedig megakadályozta újabb majorok felépítését. Csak az 1760-as évek elején indult meg újra az építkezés, azonban ekkor sem új adományozások révén, hanem leginkább más-fajta ingatlanok (kertek, szántók) átalakításával. A sort a 63. számú major nyitotta meg, mely a Dohány utca és Rákóczi út között a Rákos árok melletti nagy területet foglalta el. A Terézváros területén ebben az időben még három major alakult: a 70. számú a Hajós utcában (az 50. és 51. között), a 72. a kertek között, s a 73. számú major a Király utcában. A Józsefváros területén alakult újabb majorok pedig a következőképpen helyezkedtek el: A 65. számú (az Aggteleki utca és a Rákóczi út sarkán), és a 69. számú a Rókus kápolna mögötti területen szántóföldekből alakult, a 67. számú a Kálvária tér környékén, a 66. számú az Illés utcán túl a 46. számú major mögött, a 68. számú pedig az Üllői úton a 4. számú major mögött, szántóföldek területéből. A polgárok majorjai mellett meg kell emlékeznünk a város majorjáról is, mely a mai Józsefváros területén volt, s már a XVIII. század első felében is fennállott.¹¹²

1780-ban telekkönyvezték az utolsó pesti majort, a 73. számút. Ennyi major azonban egyszerre sohasem állott fenn Pesten. Ugyanis már az 1730-as években megkezdődött az egyes majorok területének házhelyekké való felosztása, különösen a mai Baross utcában volt majorok esetében. Jóllehet a külvárosi település a városi tanács által felosztott szántóföldeken indult meg, az itteni majorok egy részének felosztása is megtörtént — már az 1730-as években. A 9., 11., 12., 13., 19., 20., 32. és 45. számú majorok kerültek ekkor felosztásra, s követték ezeket a 40-es években a 10., 18. számú, 1751-ben az 50. számú, az 1760-as években pedig az 52. és 61. számú majorok felosztásai.¹¹³ Ezek a majorok mind a mai Baross utcában vagy annak közvetlen környékén kerültek el. A XVIII. századi alsókülvárosi (1777-től kezdve józsefvárosi) településnek itt volt a magja.

A felsőkülvárosi település, eltérően a Józsefvárostól, a kertek között indult meg, s a század folyamán is ott folytatódott a legnagyobb mértékben. Ezért az itteni majorok legtöbbje elkerülte a XVIII. században történő felosztást. Csak a városhoz és a vásártérhez közel eső majorok területének, tehát a Hajós utca, Ó utca, Nagymező utca és Király utca közötti területnek a felosztása és beépítése indult meg 1739-ben, legelőször a 49. számú major területén. A többi majort csak jóval később osztották fel. Az 50. számú major felosztására csak 1772 körül került sor, az 51. és 70. számúakéra pedig 1786 körül.

Tizenhét major került tehát felosztásra a XVIII. században, ebből 13 volt a Józsefvárosban és 4 a Terézvárosban. A majorok többsége azonban a század folyamán megőrizte major jellegét. Ezt a jelleget pedig leginkább a gazdasági udvar határozta meg. Az itteni istállóknak tartották a vágómarhákat, igásökröket, borjúkat, sertéseket, s főleg a juhokat,¹¹⁴ amelyeket a majoros, juhász vagy szolga gondozott, aki itt is lakott. Innen hajtották ki az állatokat a legelőre, innen indultak

el a szántóföldek megmunkálására, ide hordták be a szénát, a learatott gabonát, itt volt a szérűskert is, és igen sokan boraik egy részét is itt raktározták el. A major egyúttal „majoros kert”¹¹⁵ is volt, az épületeken és az udvaron kívül elég nagy területek álltak rendelkezésre, s azokat az adottságoknak megfelelően kertnek, szántónak vagy rétnak használták.

Mivel a szántóföldek, rétek, szőlők száma jóval nagyobb volt a majorokénál, s mivel ezek tulajdonosai legnagyobbbrészt a Belvárosban laktak, a belvárosi házak udvarainak nagy részét is gazdasági udvarnak használták. A század folyamán a Belváros kiépülésével kapcsolatban a lakosság igényei ezért csak növekedtek a majorok iránt — emelve ezzel értéküket is —, de mivel újak építésére sem hely, sem lehetőség nem volt, valószínűleg a külvárosi kertek és szántók egy részét használták fel ilyen célokra.

Hogy Pesten külön szérűskertek lettek volna, arra is van egy-két adatunk, de csak a század első feléből. Az egyik a Józsefváros területéről: Trettplatz gegen Stadt Ziegl Ofen.¹¹⁶ Valószínű, hogy e szabatos meghatározás mögött egyszerűen csak kertet kell értenünk, melyet szükség szerint szérűskert céljára is felhasználtak. Hasonlóképpen kert-szérűskert lehetett az a terület is, amelyet Pollermann János György 1742-ben, mint atyai örökséget vitatott: „Trett Platz . . . auf disen Platz ein und andersmahl Frucht ausgetrettet.” Szérűskerteknek azonban általában a majorok területét használták, s akinek nem volt major-sága, az belvárosi házának udvarán csépelhette ki gabonáját.

3. Szántóföldek. 1711-ben 125 pesti mérő vetés volt csak a határban,¹¹⁷ s a következő esztendőkből is csak nagyon lassan emelkedett a bevetett területek nagysága. A szántóföldek 1715-ben még nem voltak kiosztva, mindenki szabadon járván a határban — ott foglalt földet magának, ahol tetszett. Még ekkor is igen kevés föld volt művelés alatt: 281 $\frac{1}{2}$ köblös. Valószínűleg csak a Rákóczi-szabadságharc alatt pusztán hagyott szántóföldeket vették művelés alá. A terület sem volt valami termékeny. Az összeírás szerint csak dupla magot adott.¹¹⁸

1718 körül megtörtént a szántóföldek kiosztása. Ezért az 1720-as összeírásban már 732 és $\frac{1}{2}$ köblös szántó szerepel. Az összeírásnak arra a megjegyzésére vonatkozólag, hogy a szántók két mezőre vannak osztva,¹¹⁹ sem a telekkönyvben, sem a városi levéltár egyéb irataiban nem találunk utalást. Pedig ha ez így lett volna, s ezzel kapcsolatban a vetéskényszer is érvényben lett volna, akkor lehetetlen, hogy a városi tanács valamilyen okból vagy valamilyen formában ne intézkedett volna efelől.

A tanács 1718-ban 425 darab szántóföldet osztott ki.¹²⁰ A szántóföldek kiosztását a Vizafogónál kezdték el (ober dem Hausen-Wurf, ober denen Hausen-Hütten, auf dem Hausen-Wurf neben waizner weeg, auf dem Hausen-fang an der waizner-Strassen, unter dem Hausen-fang an der Donau), s itt 94 darab különböző nagyságú szántóföldet osztottak ki. Ezek a szántók a Rákos patak torkolatától délre feküdtek,

körülbelül a mai Szent István körút vonaláig, a Duna és a váci országút között. A szántóföldek között egy dűlőt húzódott, mely a területet kettészelve a halásztanyáknál (körülbelül a Margitsziget közepével szemközt) kiért a Duna partjára, majd a halászkunyhótól északra levő hídon átmenve ismét a szántóföldek területét kettészelve haladt tovább a Rákos patak felé. A szántóföldeket keletről a váci országút melletti mocsaras részek határolták. Ezek az út jobboldalán húzódtak lefelé a Rákos pataktól a mai Lipótváros területére. A XVIII. század közepén ezt a mocsarat lecsapolták azzal a csatornával, mely a Rákos árokkal került kapcsolatba.¹²¹ A csatorna elkészítési idejétől kezdve a szántóföldek keleti határa a csatorna lett.

Ezeknek a vízafogói szántóföldeknek, melyeknek területe 402 $\frac{1}{4}$ holdat tett ki, legnagyobb része szántóföld jellegét az egész XVIII. század folyamán, sőt még a XIX. század első felében is megőrizte. Hátrányuk volt ezeknek a szántóknak, hogy a Duna mellett, megfelelő gátak hiányában, gyakran ki voltak téve áradásoknak. Ilyenkor a víz innen zúdult le a felső majorságokon keresztül a kertekre és a külvárosra.¹²²

Mivel az agyagos talaj és a Duna közelsége alkalmassá tette ezt a területet tégláégetésre, már igen korán találkozunk itt tégláégetőkkel, melyek a szántóföldek területén alakultak. Már az 1740-es években itt volt az invalidusok háza tégláégetője,¹²³ majd néhány év múlva, a század közepe táján ide helyezték a mai Rókus kórház mögött volt téglavető hely kimerülése után a városi tégláégetőt is.¹²⁴ Az invalidusok tégláégetője a 46—59. számú szántók területét foglalta el, a városé pedig a 60—63. számúakét.¹²⁵

A szántóföldek területe a vízafogói szántók folytatásaképpen folytatódott dél felé, a váci országút baloldalán, csaknem a Király utca vonaláig. A sort a 95. számú szántó nyitotta meg, amely auszer dem Waizner-Thor ohnweith dem Viech-Marckt an dem Servitten-ziegl Ofen weeg feküdt, tehát a mai Nyugati pályaudvar környékén. Ezt a szántóföldet azonban a XVIII. század folyamán „ob sabulositatem” nem művelték. A telekkönyv szerint a Váci kapun kívül, a vásártértől¹²⁶ nem messze terültek el a 96—117. számú szántóföldek, a mai Bajcsy-Zsilinszky út, Paulay Ede utca és Nagymező utca háromszögében. Ezek a szántók a váci országútra dültek. A mai Hajós utca vonala, mint a szántóföldek közötti dűlőt már igen korán kialakult. Mivel a 109—117. számú szántókat már a telekkönyv sem részletezte, mert ezeket a telekkönyvezéssel egy időben majorokká osztották fel, valószínűnek kell tartanunk, hogy a terézvárosi szántóföldek területe a mai Nagymező utca vonalán túl is terjedt. Az a jelenség, hogy a telekkönyv ezekkel a szántókkal mint létezettekkel számol, arra utal, hogy itt a városhoz közel nem szűz területek kiosztására került sor 1718-ban, hanem a már használt szántóföldek területét rögzítették a telekkönyvben. Erre utal egyébként az is, hogy itt a város körüli területeken az egyes ingatlanfajtákat már az 1710-es években a legnagyobb változatosságban találjuk: szántók, majorok (bennük a Rákos

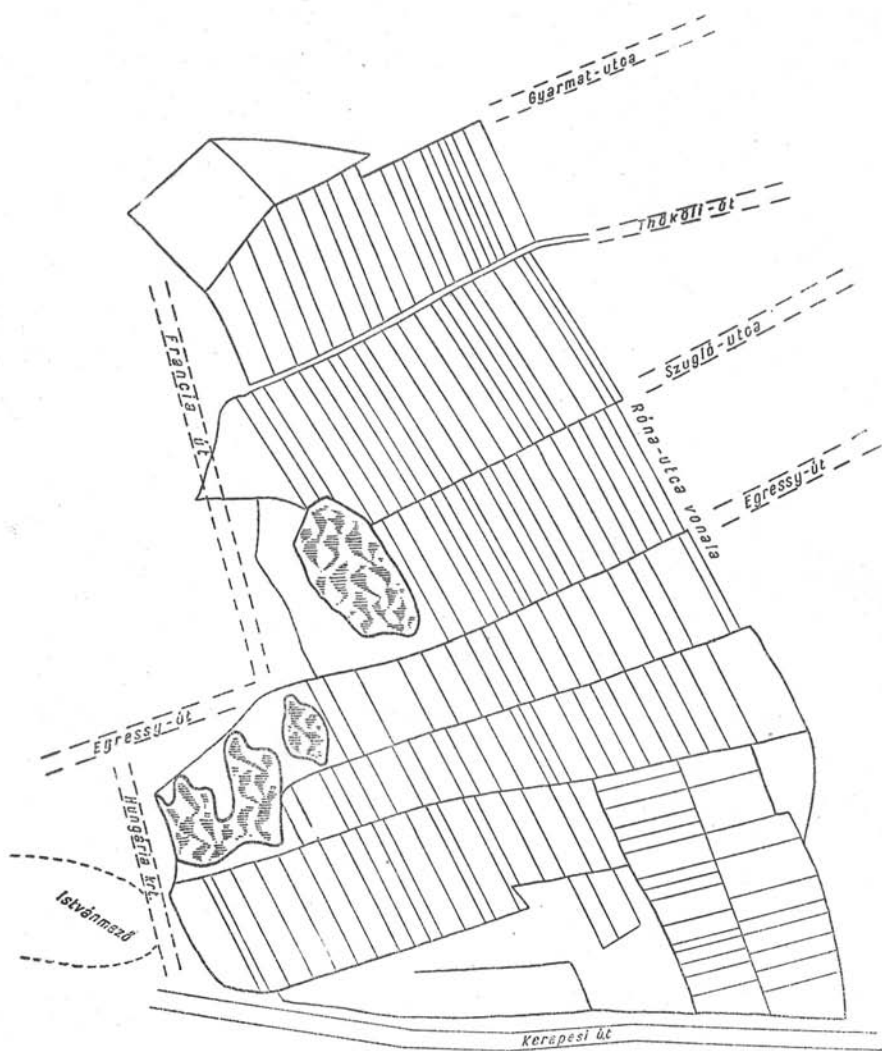
árok vonala mellett rét), kertek (sokszor már szőlővel beültetve), s ezt a változatosságot csak növeli ezeknek az egyik fajtából a másikba való átmenete. Itt minden valószínűség szerint a Rákóczi-szabadságharc előtt már létezett, de az inséges esztendőök alatt tönkrement, pusztává vált kertek, szántók és majorok művelését, építését kezdték meg az 1710-es években.

A szántóföldek kiépítése a termékeny terület határához igazodott. Ez a határ a város körüli részeken általában a mai Nyugati pályaudvartól a Kossuth Akadémiáig húzható képzeletbeli egyenes vonalnak felel meg. A város körüli szántóföldek mind e vonalon belül feküdtek. Nyugati határuk a kerteknél volt. A szántóföldek sem a Terézváros, sem a Józsefváros területén nem alkottak nagy, összefüggő területeket, közöttük és mellettük már az 1710-es években is majorok helyezkedtek el.

A Terézváros területén a Király utcától délre elterülő szántóföldek közül a 118—125. számúak (auszer dem Waizner Thor bey denen obern Meyerhöfen; bey denen obern Meyer-Höfen an dem Wassergraben) a Király utca vonalára dültek, a 126—139. számú szántók pedig (auszer dem Hatvaner-Thor) a mai Dohány utca és Szövetség utca vonalára.

A Rákóczi úttól délre, a József- és Ferencváros területén 87 darab szántóföldet osztottak ki. A 140—147. számú szántók: auszer der heyl. Rochus Capellen, an dem Kerezturer-weeg, tehát a mai Népszínház utcában voltak, annak a Rákos ároktól a Conti utcáig terjedő szakaszán. Hátsó végük alkotta a mai Bérkocsis utca vonalát. A 148—161. számú szántók a Lerchenfelden voltak, miként az 1718-ban elkezdett telekkönyv megjelölte. Tehát a Lerchenfeld¹²⁷ elnevezés már jóval a külvárosalapítás előtt létezett, s meglehetősen nagy területet értettek alatta. Ugyanis ezek a szántóföldek a Német utca, Népszínház utca, Nagyfuvaros utca és Baross utca között helyezkedtek el, a József utcától északra észak-déli, attól délre nyugat-keleti irányú fekvéssel. A 162—174. számú szántóföldek a mai Baross utca és az Üllői út között voltak: auszer dem Ketskemeter-Thor bey denen untern Mayerhöfen, azokon a területeken, amelyeket még nem foglaltak el majorságoknak. Míg a Teréz- és Józsefvárosban a szántóföldek a majorokkal és a kertekkel eléggé összekeveredve fordultak elő, addig a Ferencvárosnak a Rákos ároktól délre eső részén, a Duna és az Üllői út között nagy összefüggő területet alkottak. Itt terültek el neben dem Szolnoker weeg a 173—174. számú szántók; bey der öden Kirchen¹²⁸ — a mai Boráros tér környékén a 175—182. számú szántók. A 183—207. számú szántók unter der öden Kirchen voltak, a 208—227. számúak pedig unter denen unter garten an der Szolnoker-Strassen.

A várost közvetlenül környező területen tehát 1718-ban 133 darab különböző nagyságú szántóföldet osztottak ki. Ezeknek a száma és szántóföld jellege azonban a század folyamán rendszeresen csökkent. Legkorábban a Terézváros területén alakítottak át szántóföldeket majorokká. Az 1730-as évek elején a lerchenfeldi szántóföldek közül osztottak fel



2. ábra. Törökőri szántók

jó néhányat házhelyekké (pl. a 157., 158., 160., 161., 164. és 168. számúakat), 1737-ben pedig az Ákácfa utca és a Kertész utca között elterült 136—139. számú szántóföldek területét alakították át kertekké. S ez a folyamat az egész században tartott. 1791—92-ben még a szántóföldek¹²⁹ összefrásában szerepeltek ezek a területek, de a legtöbbjükénél az összeíró a Mayerhofgrund megjelölését használta, ugyanazt a megjelölést, amellyel adózási szempontból a vonalárkon belüli olyan területeket illették, melyeken még nem épült ház.

Ezt a vonalárkot 1771-ben a pestis elleni védekezés céljából felsőbb hatósági rendeletre készítette a városi tanács.¹³⁰ Ennek a vonalárknak az irányát követi ma is a Hámán Kató utca, az Orczy út, a Fiumei út, a Rottenbiller utca és a Szív utca. Ezzel a vonallal szinte pontosan elhatárolták egymástól a termékeny és terméketlen területeket. A vonalon innen kertek, majorok, szántók feküdtek nagy változatosságban. A vonalon túl már a futóhomokos terület volt: a pesti legelő. A legelő területében két helyen is, ahol nedvdúsabb részek voltak, osztott ki 1718-ban a városi tanács szántóföldeket. Az egyik hely a mai Soroksári út baloldalán volt a Közvágóhíd és a Kén utca között. Itt voltak, an der Oczaer Strassen a 228—260. számú szántóföldek. Ezeknek területe $78 \frac{3}{4}$ hold volt.

Jóval nagyobb volt ennél az a szántóföld-tömb, melyet a Törökstrázsán kívül (ausser der Türckischen Schuld-wacht), osztott ki a városi tanács. Itt voltak a 261—425. számú szántóföldek, melyeknek területe $460 \frac{1}{2}$ holdat tett ki.¹³¹ Bár a Törökstrázsa a telekkönyv szerint a szántóföldektől nyugatra eső részen volt, az elnevezést már a XVIII. század folyamán átvitték a szántóföldek területére is. A törökstrázsai szántóföldek területe utcákkal ma is pontosan körülhatárolható. Délen a Kerepesi út, keleten a Róna utca, északon a Gyarmat utca, nyugaton pedig a Mexikói út, az Egressy út és a Vorosilov út határolja. A XIX. század végén a törökstrázsai szántóföld-parcellák még eredeti formájukban voltak meg, s csak a XX. század nagy területrendezései során történtek itt is változások. A Csömöri út, a Szugló utca, az Egressy út, a Besnyői út és a Fogarasi út vonala azonban máig is a szántóföld-parcellák dűlőinek vonalát követi, s ezek a dűlők alakultak át az idők folyamán gyalog-, majd kocsitakká. A parcellák dűlési iránya általában észak-déli volt, csak a szántóföld-tömb délkeleti sarkában találunk néhány kelet-nyugati fekvésű szántót. A törökstrázsai szántóföldek nyugati szélén mocsaras területek voltak a XVIII. században. Ezek — mai úthálózattal jelölve — a következőképpen helyezkedtek el: az Egressy út és a Vorosilov út szögletében, a Szugló utca és az Egressy út között, a Mexikói út mellett, valamint a Gyarmat utca és a Csömöri út közötti részen. Ezeknek a mocsaras területeknek a környékét, valamint a Fogarasi út és a Kerepesi út között levő háromszöget a XVIII. században kaszálónak használták. (2 ábra)

A szántóföldek 1718-ban történt kiosztásával a tanács megszűntette a szabad foglalásos rendszert a pesti határban. Szántóföldeket

az igénylő belvárosi háztulajdonosok kaptak. — A legelő szűkösségére való tekintettel azonban már 1720-ban megtiltotta a tanács a törökstrázsai szántóföldek területének további növelését. 1722-ben pedig — tekintettel az új jelentkezőkre, de a rend megbontóira is — a tanács elrendelte, hogy a városkapunál közhírré kell tenni, hogy aki a jövőben szántóföldet akar, az előzőleg engedélyért jelentkezze a városi telekkönyvnél, mert aki ezt elmulasztja, annak elveszik lovát vagy ökrét és ekéjét.¹³²

A szántóföldek területe csak igen csekély mértékben növekedett. 1718-tól 1779-ig a pesti határban a tanács engedélyével csak 36 új szántóföld-parcella alakult. Így szaporodtak meg néhányval a mocsarak levezetésére szolgáló csatorna elkészülése után a vízfogói szántóföldek (427—433, 435, 437, 441, 450, 452, 456. számúak). A Törökstrázsan nyolc új szántó keletkezett a század közepe táján (438—440, 442, 443, 447, 457, 458. sz.), a Soroksári úton pedig egy (455. sz.) „bey denen Mühlen”. A vonalárkon belüli szántóföldek száma a még műveletlen területek birtokbavétele révén a század folyamán 12-vel növekedett. Ebből három volt a Terézváros területén (451, 459, 461. sz.), egy a Lerchenfelden (434. sz.), nyolc pedig a pusztatemplom környékén (436, 444—446, 448—449, 453—454. sz.).

Hogy ezen a területen miként történt a földművelés, azt hasonló, korabeli magyarországi adatok alapján általánosságban könnyen elképzelhetjük. Pesti adataink erre vonatkozólag nincsenek. Miként használták a határt, háromnyomásos volt-e a gazdálkodás, volt-e vetéskényszer, hányszor szántottak gabona alá, általában az ismert gabonanemeken kívül mit vetettek, volt-e vetés után boronálás, hogyan arattak, voltak-e csűrök, hogyan s mikor történt a cséplés, termeltek-e a kevés földön piacra is? — ezek a kérdések a pesti mezőgazdaság történetének vizsgálatakor adatok hiányában nyitva maradtak.

A termelésre vonatkozó adataink a század első feléből egyáltalán nincsenek. S ami a század második feléből való adatokból kiviláglik, az meglehetősen kevés. Csupán tíz, s nem is egymás melletti esztendő adatai állnak rendelkezésünkre, melyek a búza, kétszeres, rozs, árpa és zab termésre vonatkoznak. A tíz esztendő közül ötből ismert a vetések területének nagysága, s négyből az elvetett szem mennyisége is.¹³³ A gabonavetések területének adatai a következők:

1769.	432	hold
1770.	414	”
1771.	408½	”
1772.	480	”
1774.	541½	”

Ezen a területen búzából és kétszeresből (Halbfrucht) általában 2, a rozsból 2½, árpából és zabból pedig 3 pozsonyi mérő magot vetettek el 1 holdba. A terméseredmények adataink szerint igen változók.

	1769.	1770.	1771.	1772.	1775.	1776.	1782.	1783.	1785.	1787.
	pozsonyi mérő									
Búza	300	60	135	264	725	685	241	2205	455	3412
Kétszeres ..	1008	437	430	469	—	—	—	—	—	—
Rozs	1115	3175	3960	2131	2730	1910	636	6637	1616	6639
Árpa	—	—	—	796	700	715	259	1165	1612	3647
Zab	—	1557	4470	2389	855	763	505	3520	1257	4955
	2423	5229	8995	6049	5010	4073	1641	13527	4940	18383

Egyes gabonafajtákból a holdankinti átlagtermés a következő volt :

	Búza	Kétszeres	Rozs
	pozsonyi mérő		
1769.	15	18	5
1770.	15	12,5	12,5
1771.	11	16	13,5
1772.	8	7	10,5
1774.	9,5	12	12,5

Tizenkilenc esztendő alatt (1769—1787) a termés két szélső értéke tehát 1641—18 373 pozsonyi mérő. Tudva, hogy a szántóföldek területe ez alatt az időszak alatt lényegesen nem növekedett, s a gabonavetések területe sem igen emelkedhetett, s nem valószínű, hogy olyan szélsőségesen változott, hogy az említett szélső értékeket ezekkel lehetne igazolni, s az sem valószínű, hogy csak az időjárás változásait tükröznék ezek az igen eltérő adatok, — inkább az adatszolgáltatás pontosságát kell kétségbe vonni. Annyi azonban minden kétséget kizárva kideríthető az összeírásokból, hogy a fő termény a rozs volt. (Bél Mátyás szerint a pesti homokon a búza is rozssá lett.) — A termelt mennyiségek azonban sem a lakosság kenyérgabona szükségletét, sem a takarmánygabona szükségletet nem tudták fedezni. Az 1770-es években a szükségletnek csak $\frac{1}{10}$ részét tudták kielégíteni.

4. Rétek. A Rákospatak vonala melletti rétek a pesti határnak a legértékesebb részei voltak. 1712-ben a réteken 50 kocsi szénát kaszáltak csak a pestiek.¹³⁴ A lakosság szaporodásával a rétek iránti igény is megnövekedett. Hogy az 1710-es évek elején évente osztottak-e rétet a pesti lakosoknak, vagy mindenki szabadon kaszált, arra nincs adatunk. 1714-ben mindenesetre már voltak kiosztva rétek,¹³⁵ s az 1715-ös összeírásból tudjuk, hogy 120 kaszás rét volt a polgárok kezén. A rétek végleges kiosztása is megtörtént azonban a pesti határ nagy felosztása idején, 1718 körül. 1720-ban 968 $\frac{1}{2}$ kaszás rétet írtak össze. Ezek a rétek szerepelnek az 1718-ban készített telekkönyvben.¹³⁶ A kiosztást délen a keresztúri

határnál, Kőbányával szemközt kezdték el a Királyhegy (Königsberg) környékén, tehát olyan területen, melynek tulajdonjoga akkor még tisztázatlan volt.¹³⁷ A Rákos patak mellett (auf dem Rakosch) 420 darab rétet osztottak ki. Az 1—5. számúak ober dem Königsberg, 5—27. neben dem Kerezturer weeg, 28—146. (és itt van még Litt. A—P., és 147—154.) gegen Czinkota, 155—212. gegen St. Mihál, 213—349. gegen Palota (itt 228—242-ig a városi rétek), 250—389. gegen Kabustaz-Medjer, 390. zwischen dem aus-floss des Rakosch und denen Ackern feküdt. A rétek keleten a pesti határra dültek. Nyugati végükből adódó vonaluk máig meglevő utak kialakulását eredményezte. Dél felől elindulva a keresztúri határtól a Keresztúri út vonala a Kerepesi útig, onnan tovább a Kerepesi út, a Hajcsár út, a MÁV. aluljárótól kezdve pedig a mai Róbert Károly körút vonala határolta a réteket. Az egyes rétparcellák szélessége a telekkönyv szerint általában 15 öl volt. Hosszúságuk a természeti adottságok következtében változó. Dűlési irányuk északkelet-délnyugati volt, így lettek a határra nagyjából merőlegesek. A mai zuglói utcahálózat kialakulására ezeknek a réteknek a dűlési iránya döntő hatással volt, hiszen ezek a parcellák a XIX. század végéig változatlan formában fennállottak.

Az 1715-ös összeírás szerint a rákosi rétek részben jó, részben sásos (charicetosum) füvet adtak. Egy kaszás rét¹³⁸ egy kocsi szénát adott. Az 1720-as összeírás szerint pedig, hogyha a Rákos nem önt ki, akkor két kaszás után egy kocsi szénát ad, ha kiönt, négy kaszás után egy kocsit.

A rákosi rétek a Rákos patakon kívül a különféle állóvizektől kapták nedvességüket. Ezek az állóvizek, változó terjedelemben már a török időkben is megvoltak. A legnagyobbak voltak: a Rákos patak torkolatától Fótra vezető úttól délre, a mai Rákos rendező pályaudvartól északra elterülő Kerek tó, — a Nádas tó a palotai határnál, — a mai Béke út vonalában lefelé húzódó nagykiterjedésű Csikos tó, — az Ördögmalom közelében levő Horgos tó, — s a cinkotai határnál levő Bűdös tó.¹³⁹ Ezeken a nagyobb állóvizeken kívül a Rákos patak egész folyását végigkísérték a kisebb-nagyobb kiterjedésű mocsaras részek. Ezek a Rákossal együtt a nagy nyári melegek idején ki szoktak száradni.¹⁴⁰ Tavasszal viszont, vagy nagy esőzések alkalmával a Rákos vize megduzzadt s kilépett medréből. Ezeknek az áradásoknak a maradékai lehettek a mocsaras részek.

Az áradások ellen már a XVIII. század első felében a Rákos patak szabályozásával próbáltak védekezni. 1750-ben a tanácsülési jegyzőkönyvekben említik a „Rakosser Canal”-t.¹⁴¹ A tanács 1745. május 10-én határozta el, a közjó érdekében, a Rákoson inneni ároknak a kaszálókon keresztül való tovább folytatását. (A város és a Paskál-malom közötti szakasz készítését ekkor már el is kezdték.)¹⁴² Az árok készítéséhez mindenkinek, akinek a Rákoson rétje volt, négy forintot kellett fizetnie. Az árok vonala (demissorium) a Balla Antal által az 1780-as években készített térképen igen jól szemlélhető. Az árok készítőjének célja nyilvánvalóan az volt, hogy a mocsaras részek vizét a Dunába levezesse,

s ezáltal a rétek nagy részét kaszálhatóvá tegye. Az árkot a tanács időnként a külvárosi lakosok robotjával kitisztíttatta.¹⁴³

A „Rakosser Canal” építése valószínűleg kapcsolatos volt a vízfogói szántóföldek mellett levő mocsaraknak a város körül — az egykori Dunameder területén ázott csatorna révén való — levezetésével. Ugyanis csak erre lehet érteni azt a tanácsi határozatot, mely szerint a Rákost a felső majorokon keresztül a Dunába kell levezetni, vagy mint egy másik határozat mondja: a város körül.¹⁴⁴ Ez a lejtmerési adatok alapján csak arra vonatkoztatható, hogy a vizeket a mai Boráros tér irányában vezették le, az úgynevezett Rákos árkon keresztül. Ezt bizonyítani lehet az 1760-as években készített Waczpaur térkép egyik változatával is, melyen az árok Canalis Ex Rakos-ként szerepel a Rákos pataktól a Boráros térig.¹⁴⁵

A réteken keresztül vezetett csatorna ellen, készítése után néhány évtizeddel, kifogások merültek fel, melyek szerint a vízlevezető árkot nem a víz természetes folyása szerint készítették, hanem egy emelkedettebb helyen, s ezért a köznek nemcsak hogy haszna nincsen belőle, de évente jelentős kára is van. A városi malom teljesítőképessége és ezáltal következőképpen a város jövedelme is csökkent, mert a vizet a malomtól elvezették.¹⁴⁶

A réteket, a szántóföldekhez hasonlóan a házak tartozékaiként osztották ki. A kiosztás idején még bőségesen lehetett rét, mert jó néhány polgár, — különösen a tanácsbeliek — több rétet is osztattak maguknak. Paskal példáulul kilencet, de igen sokan voltak olyanok, akiknek két rét jutott. Ezeket Doppelwisen-nek nevezték. A város tulajdonában volt 22 darab rét (városi rétek, bíró-, sörház-, kórház-, plébános-rétje). Olyan birtokos, akinek egynél több rétet osztottak, hatvan volt. Ezek főként nemesek, tanácsnokok és gazdagabb polgárok voltak. — A választott polgárság már 1724-ben szövéttette ezt az állapotot,¹⁴⁷ s 1726-ban, a polgárság ismételt kérdésére a tanács azt válaszolta, hogy mivel a rétek már sok esztendővel előbb ki lettek osztva, ezen már nem akarnak változtatni.¹⁴⁸

A kérdés a harmincas évek közepén ismét felmerült. A polgárság azt kérte ekkor a tanácstól, hogy a rétbirtok nélküli polgárok kielégítésének a módját találja meg. A tanács úgy határozott, hogy meg fogja vizsgálni, milyen joggal bírnak egyesek több kaszálót, és amennyiben olyanok akadnak, akik nem tudják a réthez való jogukat igazolni, azoktól elveszik a rétet és másnak adják. A zsellérek rétbirtoklásával kapcsolatban a tanács úgy határozott, hogy akik ezek közül más házánál laknak, tehát nincs saját házuk, azoktól a réteket el kell venni s polgároknak adni. Akiknek azonban házbirtokuk van, azoktól nem lehet elvenni, mivel a rétek a házak tartozékai, s könnyen előfordulhat, hogy ha a ház most egy zselléré, az idővel polgáré lehet. S mivel a tanács tudta, hogy ettől a felülvizsgálattól nem várható nagy eredmény, egyúttal azt is elrendelte „a polgárok megvigasztalására”, hogy a telekkönyvvizető újra mérje fel a réteket, s ami a jogos részekben felül maradni fog, azt a

rétet nélkülöző polgárok részére ossza ki.¹⁴⁹ Arról a tanács ekkor már nem is beszélt, hogy egyesek jogtalanul fölös réteket is bírtak. S a rétek újramérését sem valósították meg, legalábbis a telekkönyvben, ahol ennek okvetlenül szerepelnie kellene, semmi nyoma nincsen.

Az eredmény ezek után természetesen az lett, hogy a város határában található, s kiosztásra nem került szénatermő részeken a rét nélküli polgárok engedély nélkül kaszálni kezdtek. Ilyen részek a következő helyeken voltak: a Duna partján a vármegye akasztófáján fölül levő rét, melyet a XVII. század végétől kezdve Pap rétének vagy Plébános rétének neveztek; az üllői és gyömrői országutak mentén,¹⁵⁰ valamint a törökstrázsai szántóföldek nyugati szélén levő rétek. 1733-ban azonban ez a jogtalanul való kaszálás a tanács tudomására jutván elrendelték, hogy — mivel az ilyenből csak zavar és veszekedés származik, s csak rossz például szolgál — a telekkönyvvezető parancsolja meg a csőszöknek, hogy senkit ne engedjenek kaszálni, csak akkor, ha fel tudja mutatni a telekkönyvtől kapott cédulát. A telekkönyv pedig vigyázzon arra, hogy mindenkinek a saját területét jelölje ki, vagy olyan helyet, ahol senkinek nem okoz kárt.¹⁵¹ Ezeket az engedélyeket, az ún. „Mädtzettel”-t a telekkönyvvezető általában június végén, a kaszálás megkezdése előtt adta ki, a tanács felhatalmazásával.¹⁵² A cédulákért fizetni is kellett. („Das Zettel gelt”) 1714-ben 4 garast.¹⁵³ A rét nélküli polgárok a század első felében a város által árendált pusztákon (Szentlőrinc, Gubacs, Péteri) juthattak csak kaszálóhoz. Itt a város is kaszáltatott magának. A század második felében már ilyen lehetőségek sem voltak.¹⁵⁴

A rétek 1733-ig nem estek adó alá.¹⁵⁵ Összes mennyiségük egy 1788-ból való felmérés szerint 3933 hold. Termett ezen a területen ebben az esztendőben 30 469 mázsa széna és 5680 mázsa sarjú. A határ egyéb részein, a szántókon, legelőkön és kertekben is kaszáltak szénát, ennek mennyisége 25 014 mázsa, az itt kaszált sarjúé pedig 3143 mázsa.¹⁵⁶

5. *Szőlők.* A Rákóczi-szabadságharc előtt a pestiek a budai, óbudai és csepeli szőlőkön kívül a pör alatt levő kőbányai területen is elkezdtek már a szőlők telepítését, de ezeknek a művelése a Rákóczi-szabadságharc alatt abbamaradt.

Az 1710-es évek közepén kezdték csak az elhagyott, puszta szőlőket a régi tulajdonosok újra művelés alá fogni, s kezdett a tanács az új lakosoknak a puszta szőlők között területet kijelölni, legtöbbször ingyen.¹⁵⁷

A szőlők néhány esztendeig mentesek voltak a tizedtől, hegyvám-tól, s az állami adóktól. 1714-ben, midőn az esztergomi érsek a kőbányai szőlők ügyében írt a városnak, a tanács úgy válaszolt, hogy mivel a város mint földesúr még nem szed hegyvámot (Bergrecht), tizedet sem lehet szedni.¹⁵⁸ S még az 1715-ös összeírásban sem szerepelnek a kőbányai szőlők, s a megjegyzések között is csak azt írják az összeírók, hogy a pestiek a budai szőlőhegyen bírnak szőlőket, de azok ott kerültek összeírásba. Az 1720-as összeírásban azonban már szerepelnek a kőbányai területek: 933 kapás¹⁵⁹ szőlő, ez körülbelül 116 magyar holdnak felel meg. Az összeírók megjegyezték, hogy ez új telepítés.

A városi határ telekkönyvezése során 1718-ban került sor ezeknek a szőlőknek a telekkönyvezésére. A telekkönyvben, a XVIII. század folyamán 1—711. számú szőlőt tartottak nyilván. A telekkönyvben — melynek rendszere teljesen hasonló volt a szántók, majorok, rétek telekkönyvéhez — az ingatlan leírásának, a szőlő helyének megnevezésén kívül közölték a méretadatokat, a szőlőparcella területét ölekből kifejezve, s megadták azt is, hogy az illető szőlő hány negyed (Virtl) vagy nyolcadot (Achtel) tesz ki. Egy negyed szőlő 800 négyszögöl volt, a nyolcad ennek nyolcad-része, tehát 100 négyszögöl.

Míg a szántók, majorok, kertek és rétek kiosztása úgy ment végbe, hogy minden, az előbbi célokra hasznosítható földet pontosan kimérve adták a birtokosoknak, addig a kőbányai szőlőhegy egyes dűlőiben: a Rákos dűlőben (in der Rakos Rieth), a szentlőrinci dűlőben (in der St. Lorenzer Rieth), a szántó dűlőben (in der Ackher Rieth), a felső, középső és alsó kőbányai dűlőkben (in der untern, mittlern, obern Steinbrucher Rieth), valamint a Lusthügel vagy a Sandtberg környékén a pesti polgárok és lakosok az egyes dűlőutak mentén kezdték a szőlők művelését egymás mellett ugyan, de nem szorosan egymással határosan, s az egyes dűlőknek az utakra eső, szőlővel beültetett részei körülfogták a belső, még művelés alá nem fogott részeket. A telekkönyvbe csak a megművelt területeket vették fel. S ahogy az évek során az egyes szőlőbirtokosok fokozatosan növelték szőlőbirtokuk területét, a telekkönyv ezt állandóan figyelemmel kísérte, s a megnövekedett területet újra és újra felmértette. Ez a folyamat mindaddig tartott, amíg az egyes szőlőparcellák oldalt és hátrafelé terjeszkedvén, el nem érték egymást. A földrajzi viszonyok természetes hatása mellett ennek a fejlődési folyamatnak köszönhető, hogy a mai Kőbányának szabálytalan, pókhálószerű alaprajza lett.

Az ilyen irányú terjeszkedésen kívül természetesen tovább folytatódott a még szőlőművelésre alkalmas területek birtokba vétele és telekkönyvezése is. 1734-ig összesen 326 szőlőparcellát osztott ki a városi tanács.¹⁶⁰ Ennek 332 500 ölnyi területe csaknem két és félszerese volt az 1720-as állapotnak. A mai Kőbánya területéből a Kada utca, Sörgyár utca, Jászberényi út, Korponai út és Gyömrői út által határolt terület került művelés alá.

A Grassalkovich Antallal folytatott s Kőbánya birtoklását is lényegesen érintő határpernek 1735-ben történt megindulása után nem-sokára — valószínűleg a per kedvező kimenetelének reményében, s rövidesen eredményeképpen — a szőlők kiépítése még nagyobb lendületet kapott.¹⁶¹ Ekkor már nemcsak a meglevő szőlőparcellák belső terjeszkedése folyt és fejeződött is be nagyjából, s nemcsak az egyes dűlőkben még levő üres területek elfoglalása történt meg, hanem folytatták a szentlőrinci dűlőnek déli irányban való további kiépítését is, egészen az Óhegyi út vonaláig, sőt két új dűlőt is művelés alá fogtak, melyek az Óhegy keleti szélén a mai Sörgyár utca és a Maglódi út között helyezkedtek el a hegy egész hosszában.¹⁶² Ezek a Lerchenthal és Lerchenberg elneve-

zésű dűlők, melyekben a harmincas évek közepén 58 parcella szőlőt ültettek, s területük nagysága 32 950 négyszögöl volt. Ezeknek a dűlőknek a keletkezése a pesti külváros alapítással szoros kapcsolatban volt.

A szőlők birtoklása ugyanis nem volt háztulajdonhoz kötve, mint a kerteké, majorságoké, szántóké és réteké. Igen sok háznélküli napszámos, szőlőmunkás (kapás) bírt a kőbányai Óhegyen szőlőt, természetesen meglehetősen kicsiny darabokat. S az 1730-as évek elején, midőn a városi tanács ezeknek a napszámosoknak, szőlőmunkásoknak a mai Horváth Mihály tér környékén, a Lerchenfelden házhelyeket osztott, egyúttal a kőbányai Óhegyen szőlőket is jelölt ki. Innen a Lerchenthal és — a Sandtberg elnevezés helyett ettől kezdve — a Lerchenberg elnevezés is. Az itteni szőlők belső terjeszkedése természetesen egy-két évtizedig még eltartott.

Ebben az időben alakult az Óhegy nyugati szélén, körülbelül a mai Ihász utca végén a Duna dűlő (Donau Rieth) is, de az itteni szőlők nagy részét néhány esztendő múlva birtokosaik pusztán hagyták és ezeket még a XIX. század második felében is mint pusztá szőlőket tartották nyilván.^{162a}

1750-ig a telekkönyv szerint 527 darab szőlő volt a kőbányai Óhegyen. Ettől kezdve már csak igen kevés új szőlőt lehetett itt telepíteni: ilyenek az 528—536. számúak. Az 537. számú szőlőtől (1754-től) kezdve az igénylők már csak a meglevő szőlőkből vásárolhattak. 1754-től 1760-ig történt a régi szőlőkből vásárolt 537—552. számú szőlők keletkezése, 1760-tól 1770-ig az 553—646. számúaké, 1770-től 1780-ig a 647—697. számúaké, 1780-tól 1784-ig pedig a 698—711. számúaké. — Természetesen még ebben az időszakban is előfordult, hogy valaki az Óhegyen új területen szőlőt ültetett, de ezt csak a tanács jóváhagyásával tehetette. Ilyen új ültetésű szőlők voltak a 609, 612, 615, 630, 643, 648, 653. számúak. (3. ábra)

A beültetett óhegyi szőlők területének nagysága a század végén 937 555 négyszögöl volt,¹⁶³ több mint nyolcszorosa az 1720-as állapotnak. Mivel az 1750-es években az Óhegy területén további terjeszkedésre már nem volt lehetőség, ezért került sor ekkor, s ezért csak ekkor, az Újhegy elfoglalására és az ottani szőlők ültetésére. Újhegyi szőlőkről először az 1750-es években hallunk,¹⁶⁴ azonban valószínű, hogy nagyobb arányú szőlőtelepítés itt csak az 1760-as évek elején történt. Ugyanis az itteni szőlők telekkönyvét 1764-ben készítették.¹⁶⁵ Ez a telekkönyv 1—73. terjedő számok alatt tartalmazza a szőlőket. 1764-ben 1—65. vették telekkönyvbe az újonnan ültetett szőlőket. Ezekkel az Újhegy területe meg is telt. 1765 után is szerepelnek ugyan a telekkönyvben új telekkönyvi számok, azonban ezek a már meglevő szőlőkből vásárolt részek voltak, melyeket az új tulajdonosok nevére külön számok alatt telekkönyveztek 1765-től 1818-ig. A szőlők két dűlőben terültek el: in der obern Rieth és in der untern Rieth. A felső dűlőben kút is volt. Az újhegyi szőlők már Waczpaur 1764-ben készített térképén is szerepeltek. Terjedelmük nem volt nagy. A telekkönyv szerint 105 negyed és 2½ nyolcad szőlő

volt itt, ez 84 250 négyszögölnyi területnek felel meg. Az 1791/1792-es telekösszeírás szerint itt 114 073 négyszögöl szőlő volt.

A pesti polgároknak és lakóknak Pesten kívüli területeken is voltak szőlők. Ezek közül a legrégebbiek a budai szőlőhegyen levők, hol már 1696 előtt kapott néhány pesti polgár a kamarai adminisztrációtól szőlőparcellákat. 1701-ben a pestiek közül 16-an bírtak Budán szőlőket, 1703-tól 1714-ig pedig 59 esetben adott ki a budai telekkönyv szőlőkről szóló Gewöhrbriefet pesti lakosoknak, néhánynak többet is.¹⁶⁶ 1720-ban már 79 volt a Budán szőlőt birtokló pestiek száma,¹⁶⁷ 1725-ben pedig 82 „Pester Grundholder”-t írtak össze a budai portio-összeírásban.¹⁶⁸ Ezeket a szőlőket a pestiek az egész XVIII. század folyamán megtartották, sőt növelték is mennyiségüket. Ugyanis míg 1726-ban 210 negyed és $3\frac{1}{2}$ nyolcad szőlőt bírtak Budán a pestiek (168 000 négyszögöl), ez a szám 1784-ig 401 negyed szőlőre emelkedett,¹⁶⁹ s ez kb. 320 000 négyszögölnek felel meg. A pestiek szőlői a következő budai dűlőkben voltak: Svábhegy, Mártonhegy, Orbánhegy, Bürgerberg, Farkasrét, Farkasvölgy, Sashegy, Gellérthegy, Székesfehérvári hegy, Ráchegey, Józsefhegy, Rókushegy, Sauwinckel és auf dem Lust Hügl.¹⁷⁰ — Budai szőlők után a pestiek Budán is adóztak, s emiatt az 1710-es években hosszú évekig tartó viszálykodás támadt a két város között. A viszálykodás oka az volt, hogy a pesti polgárok, mivel budai szőlőiket az 1696-os pesti összeírásba is bevették, két helyen is kötelesek voltak adózni utánuk, kétszeres dica fizetésére kényszerítettettek. Az ügy csak hosszas húzódás után intéződött el olyképpen, hogy a pestieknek budai szőlők után csak Budán kellett adózniuk.¹⁷¹

A budai szőlőkhöz hasonlóan még a Rákóczi-szabadságharc előtt kezdtek el, 1696-ban, a pesti lakosok a csepeli promontoriumon — a mai Budafok területén — is a szőlőművelést. Ezeknek a szőlőknek a művelését — nagy életveszéllyel — folytatták a Rákóczi-szabadságharc alatt s utána is. Az itteni szőlők számára, nagyságára és a birtokosok számára vonatkozólag csak elszórt adataink vannak. A csepeli szőlőhegyen a Lerchenberg, Adlerberg, Wolfsberg és Kreitzberg nevű dűlőkben voltak a pestiek szőlői. 1784-ben 889 negyed és 5 nyolcad szőlőt bírtak itt a pestiek,¹⁷² ez 711 700 négyszögölnek felel meg, tehát megközelíti a kőbányai óhegyi szőlők összes területének nagyságát. A birtokosok száma azonban meglehetősen kevés volt, 1796-ból való adat szerint: 83. Tehát itt sok apró darab szőlője lehetett egy-egy birtokosnak.¹⁷³

Volt néhány szőlője pesti lakosoknak még Óbudán, Szadán és Veresegyházán is.¹⁷⁴ Ezek mennyiségét és a birtokosok számát megállapítani nem tudjuk, de valószínű, hogy csak elenyésző kis számról lehet szó. — Jóval több volt a Budaörsön szőlőbirtokos pestiek száma és különösen az általuk birtokolt szőlők mennyisége. Hogy mikor kezdték el az itteni művelést, nem tudjuk. 1736-ban azonban már voltak a pestieknek szőlők Budaörsön,¹⁷⁵ s igen sok pincét és prэшázát is építettek itt a század második felében.¹⁷⁶ 1784-ben a pestieknek 428 negyed és 6 nyolcad szőlője volt Budaörsön és Óbudán, tehát 343 000 négyszögöl,

1796-os adat szerint 63 birtokos kezén.¹⁷⁷ A szőlők többsége Budaörsön volt.

A pestiek utolsó lehetősége szőlőterületük növelésére a mai Nagytétény területén adódott a század közepe táján, abban az időben, amikor a kőbányai Óhegy már megtelt. Ekkor kezdett ugyanis birtokai jövedelmezőségének fokozásához Rudnyánszky József nagytétényi földesúr,¹⁷⁸ és engedélyezte a pesti lakosoknak a kistétényi és öregtétényi szőlőhegyen szőlők telepítését. 1745-től 1784-ig 602 negyed és 7 nyolcad szőlőt telepítettek itt a pestiek, 482 500 négyszögöl területen. A kistétényi szőlőhegyen 240 volt a pestiek által bírt parcellák és 132 a tulajdonosok száma, az öregtétényi hegyen pedig 126 és 65. Sok olyan szőlőbirtokos volt Tétényben, akinek 6—8 parcellája is volt.¹⁷⁹ — 1796-ban a tétényi, csepeli és budaörsi szőlőhegyeken összesen 335 pesti lakos bírt szőlőt. Olyan nem volt köztük, akinek a három helység közül legalább kettőben lett volna szőlője.

A pestiek által birtokolt szőlők mennyisége tehát a XVIII. században igen jelentős volt: 2 908 828 négyszögöl. Ezeknek azonban alig valamivel több mint $\frac{1}{3}$ része volt csak pesti területen.

6. *Legelők.* A pesti határ nagyobb részét, a híres pesti homokot a XVIII. sz. folyamán legelőnek használták. A kőbányai szőlők, a törökstrázsai és Ócsai úti szántóföldek foltjain kívül ezt a hatalmas homok-sivatagot csak itt-ott szakították meg a mocsaras részek, különösen a határ déli részén, Gubacs puszta felé, s a mai Városliget területén, onnan Kőbánya felé húzódva. A nagy országutakon (vagy miként nevezték: királyi utakon) kívül néhány helyi út tagolta csak a legelők területét: mint a gyáli, gyömrői, ecseri, maglódi, csömöri, palotai stb. utak, melyeknek iránya ma is a régiekét követi, ha a csapás csak itt-ott fedi is a régi, girbegörbe, szabályozatlan állapotú utakat.¹⁸⁰

Ez a terület nem volt jó legelő. A homokos részek nem adhattak valami jó füvet,¹⁸¹ s azokat a részeket, melyek értékesebbek voltak, réteknek és szántóknak használták fel. Ezért a legelőterületek nagy kiterjedése ellenére Pest mezőgazdasággal foglalkozó lakossága mindig legelőgondokkal küszködött. A legelőszükség oka azonban egyedül a legelő soványságával éppoly kevésbé lenne magyarázható, mint a pesti állattenyésztés egyre növekvő érdekeivel. Csak e két tényező együttes figyelembevételével érthető meg a pesti tanácsnak az az állandó törekvése, hogy a legelők területét biztosítsa és a lehetőségek szerint növelje. A pesti különféle határpercek egyik legfontosabb, ki nem mondott, de nyilvánvaló célja és eredménye a rétek és szőlők területének biztosítása mellett a legelőterület biztosítása volt.

A Pesttel határos pusztáknak az 1695. évben elkezdődő árendálását kizárólag a legelőszükség indokolta. A puszták árendálását a Rákóczi-szabadságharc után is folytatták a pestiek. 1712-ben ismét bérelték az alsónémediekkal együtt Gubacs, Szentlőrinc és Péteri területét, 52 és $\frac{1}{2}$ forintért és 1 mázsa faggyúért a Wathay-családtól. A bérleti szerződéseket évente újították meg. 1713-ban már 80 forint és 2 mázsa faggyú

volt a bér, de a faggyút mázsánként 10 forintért a Wathay-család beleegyezésével megválthatták. Az alsónémediek a szerződés szerint a pusztáknak csak $\frac{1}{3}$ részét használták. 1714-től 1720-ig évente hasonló feltételek mellett bérelték a pestiek a pusztákat.¹⁸² 1720-ban azonban a Wathay-család ismeretlen okok miatt felmondta a bérletet. Hogy a város életében ez mit jelentett, hogy milyen nagy volt ekkor az állattenyésztés jelentősége, arra utal az a tanácsi határozat, 1720. október 26-ról, mely a puszták bérletének felmondása következtében megtiltotta a szántók területének további növelését, mert a területet a közösség számára tartják fenn legelőnek. S egyúttal intézkedtek afelől is, hogy a birka-tenyésztést az eddigi kereteken túl ne terjesszék.¹⁸³

Adatunk ugyan nincs, de valószínű, hogy 1724-ig még a pestiek bírták bérben ezeket a pusztákat. Ezt a valószínűséget támogatja a tanács 1722-es határozata, mely szerint szántókat ismét kaphatnak az igénylők a pesti határban.¹⁸⁴ 1724-től kezdve 1730-ig Szeleczy Márton Pest megyei alispán bérelte a pusztákat.¹⁸⁵ Azonban nem a bérleti összeg felemelése lehetett az oka, hogy nem a pestiek kapták bérbe a pusztákat, mert a pestiek néhány esztendővel később elpanaszolták, hogy a Wathay testvérek a jus vicinitatist figyelmen kívül hagyva nekik fel sem ajánlották a bérletet. A pestiek arra kényszerültek, hogy rideg marháikat (Khney Viehe) — nehogy a legelőhiánya miatt elpusztuljanak — a Szeleczytól engedélyezett legelőkön darabonként $\frac{1}{2}$ forintért tartsák. 600 darab marhát legeltettek így a pestiek ezekben az években Gubacs, Péteri és Szentlőrinc pusztákon, a többit pedig átadták a környező falvak parasztjainak kitarásra. A pesti mészárosoknak és a marhakereskedőknek is drága pénzért kellett vágómarháik számára a környező földesuraktól legelőket bérelniök, 100—150 forintért, — holott néhány esztendővel azelőtt ezeket a legelőket 40—50—60 forintért könnyen megkaphatták volna.¹⁸⁶

A legelők bérlete, puszták kiárendálása a XVIII. század első felében a török uralom alól felszabadult területeken általánosan tapasztalható jelenség volt. A falvak nagy határainak egy részét, vagy az elpusztult falvak határait a földesurak szívesen és rendszeresen árendába adták azoknak a falvaknak, városoknak vagy egyes bérlőknek, akiknek vagy amelyeknek a szűk határ, vagy az állattenyésztő foglalkozás szükségessé tette legelők szerzését. A kereslet miatt a bérleti összegek rendszeresen emelkedtek, de ez nem akadályozta meg a legelőbérleti rendszer további fejlődését, legfeljebb a pályázók egy része — nem bírván a versenyt — félreállt, vagy másfelé keresett magának olcsóbb legelőt.

A pestieket ez a versengés hat esztendőre kiszorította az addig általuk békességesen bérelt legelőkből. 1730-ban azonban ismét ők kapták meg a bérletet. 1732-ben már az új tulajdonostól, Grassalkovich Antaltól bérelték ki a pusztákat a pestiek három esztendőre, évi 500 forintért.¹⁸⁷ A bérleti szerződést 1736. április 24-én további három esztendőre meghosszabbították. A bérlet összegét ekkor már évi 600 forintra emelték fel, s a város Grassalkovichnak a város falain belül levő házát a

bérlet idejére minden kötelezettségtől mentesítette. Grassalkovich viszont átengedte a pestieknek a gubacsi felső szigeten a széna elhor-dása után a legeltetést.¹⁸⁸ 1739-ben azonban — miután 1738-ban a város és a puszták között a határt véglegesen megállapították — megszűnt a bérlet Grassalkovichcsal és Pestnek másfelé kellett bérrelhető legelőterü-leteket szereznie.

Így bérelték ki a pestiek 1741-ben a Podmaniczky-családtól Keresztúr határát, évi 200 forintért,¹⁸⁹ s mivel ez a terület kicsinynek bizonyult, még ugyanebben az esztendőben elhatározta a tanács, hogy megpróbálkozik Alag puszta bérletével is. Alag kiárendálásáról hosszas alkudozások után 1742. április 23-án kötötte meg a város a szerződést a hatvani Stahremberg uradalom tisztjeivel. A szerződés értelmében négy esztendőre — negyedévenként 50 aranyért — kapták meg bérbe a pestiek Alag praediumot, minden haszonvételével és jövedelmével együtt.^{189a} Ugyanezekben az években tovább tartott a keresztúri puszta bérlete is.

Ezeknek a legelőterületeknek az árendálása ebben az időszakban általánosságban megoldotta a pesti lakosok állattartási problémáit, jöllehet ezt kisebb zökkenők, bérletkiesések néha megzavarták.

Hogy évente hány állat legelt ezeken a pusztákon, arra vonatkozó-lag csak igen hiányos adataink vannak. 1733-ban a pesti polgároknak és lakóknak 1316 marhája legelt itt.¹⁹⁰ Ezeken kívül igen nagy számú juhot tartottak — főleg a majortulajdonosok —, ezeknek a számát azonban nem tudjuk megállapítani. Igen jelentős lehetett a pesti marha- és ökörkereskedők által vásárolt és itt legeltetett vágómarhák mennyisége is. S mindezekhez még hozzá kell számítanunk az idegen helységek vagy személyek marháit, amelyeket a városi tanács engedé-lyével meghatározott bérösszegért tarthattak a pestiek által bérelt pusztákon.¹⁹¹ Ilyenek voltak azok a marhakereskedők, akik Szent György napjától Szent Mihály napjáig a legelő bizonyos részén (auf ein angewisenen District) nyájaikat, csordáikat legeltethették, mint pl. Weinmann Márton 1734-től 1738-ig évente általában 40 forintért, Görög János csabai kereskedő 1733-tól 1739-ig, Váracsány László 1736-ban, Nesztor János 1734-ben hasonlóképpen évi 40—40 forintért. A téli hónapokra pedig — Szent Mihály napjától Szent György napjáig a kör-nyékbeli jobbágyfalvak állatai járhattak legelődíj fejében szabadon a pesti határban és pusztákon. A cinkotaiak — a városi tanács már a 20-as években engedélyezte nekik, hogy a Rákosra járhatnak állataikat itatni¹⁹² — 1734-től 1739-ig béreltek télire legelőt 16—18 forintért, a csömöriek 1734-től 1739-ig 15—17 forintért, a csabaiak 1733-tól 1738-ig, a maglódiak 1739-ben évi 16—16 forintért, a szigetszentmiklósiak pedig 1737-ben évi 25 forintért. A szomszédos helységek, különösen a cinko-taiak a 30-as években a pestiek által bérelt pusztákon, főként Péterin és Szentlőrincen, földet is műveltek. Az itt termett búzából, árpából, zabból és kölesből a városi tanács hetedet szedett.¹⁹³

A puszták árendálása idején a pusztákon tartott marháik után a pesti polgároktól és lakóktól is szedtek legelődíjat (Waydt geldt), min-

den állat után 10 dénárt.¹⁹⁴ Legelődíjat szedtek a pesti országos vásárookra felhajtott, s a vásár idején itt legeltetett állatok után is. Főleg a Medárd napi és a János fővétele napi vásárok hoztak nagy hasznot a városnak, legkevésbé a József napi vásár. Ilyenkor alig volt forgalom. A különféle eredetű legelődíjakból a város jövedelmei néhány esztendőben a következők voltak :

1733.	319,90	forint
1734.	1434,06 $\frac{3}{4}$	"
1735.	1836,72 $\frac{1}{2}$	"
1736.	2258,93 $\frac{3}{4}$	"
1737.	1750,25	"
1738.	1308,53 $\frac{3}{4}$	"
1739.	167,90	"
1747.	1777,14	"
1749.	1869,01 $\frac{1}{4}$	"
1750.	2236,66	"

Az 1730-as években a puszták jövedelmei is benne vannak ezekben az összegekben. 1739-ben a pestis miatt olyan alacsony az összeg. Az, hogy az 1740-es években sem csökkent a legelődíjak összege, arra utal, hogy a pesti vásárok forgalma ekkor lényegesen megnövekedett.

Az 1730-as években jelentősen fellendült a pesti állattenyésztés. A puszták árendálása révén lehetővé vált, hogy a legelőkön — a bérlet összegének megváltásaképpen fizetett legelődíj fejében — a polgárok és zsellérek egyaránt minden korlátozás nélkül legeltethettek. Azonban a város lakosságának növekedése következtében — különösen a külváros alapítása után — ismét felvetődött a polgárság részéről a nem polgári lakosság állattartási korlátozása. Különösen aktuálissá vált ez a Grassalkovichtól bérelt puszták elvesztése után. A városi tanács ekkor megtiltotta, hogy a külvárosi lakosok kettőnél több állatot tartsanak : „nem lehet a külvárosiak miatt a polgárságot tönkretenni”¹⁹⁵ — írta. A tanács és a választott polgárság között 1741-ben lefolyt vitában, a külváros szükségességét bizonyító választott polgárság az állattartással kapcsolatban úgy érvelt, hogy „attól nem kell tartani, hogy ezek (ti. a külvárosi zsellérek) majd sok állatot tartanak, mert ezt bármikor meg lehet tiltani, mint ahogy az a szomszédos Budán is megtörtént, ahol a zsellérek a legelő hiánya miatt nem tarthatnak egyáltalán állatokat, s mégis megélnék”.¹⁹⁶ A külvárosi lakosoknak ekkor két marha tartását továbbra is megengedték. Megkísérelte a tanács a polgárság birkatartását is korlátozni, de ez a választott polgárság ellenállásába ütközött s nem valósult meg. A polgárság azzal érvelt, hogy mivel úgyis kevesen tartanak birkákat, s úgyis ki szokták jelölni a birkalegelőt, hová a marhákat (Rindtvieh) nem hajtják, felesleges a birkatartási jog megszüntetése.¹⁹⁷

1741-ben újabb korlátozásokat rendelt el a tanács. Mivel a tapasztalat azt mutatja — írta —, hogy a város területe — nem tekintve azt,

hogy még a keresztúri földbirtokosnőtől is bír árendába egy darab területet — nem elegendő olyan sok állat eltartására, amennyi itt van, ezért elhatározták, hogy a külvárosi házzal bíró, de nem polgár lakosoknak két esztendőn belül teljesen eltiltják az állattartást. „Csak napszámosok legyenek, ahogy ez Budán is történt a lakókkal, minthogy a külvárosban semmi más célra nem engedtetett meg a házépítés, hanem csak azért, hogy a házak tulajdonosai napszámosokat adjanak ennek a városnak, hogy ne kelljen idegenekre szorulniuk.”¹⁹⁸

1746-ban véget ért Alag árendálása, s ugyancsak ebben az esztendőben vette vissza Podmaniczky né is a pestiektől az árendába adott területet.¹⁹⁹ Ettől kezdve a pestiek sehol sem kaptak bérbe több legelőt. Az örökösödési háború évei voltak ezek, amikor a földeknek különös-képpen megnőtt az értéke, akár legelőnek, akár szántóföldnek használták azokat. A háborús konjunktúra nyomán megindult a földesúri majorságok fokozott mértékben történő kiépítése, s a gabonatermelés is nagy lendületet kapott. Ennek a fejlődésnek a hatása megmutatkozott Pest város életében is, jóval túl azon az egyszerű — ha pillanatnyilag kedvezőtlen — tényen is, amit a bérben bírt legelőterületek elvesztése jelentett.

Pest városa tehát saját határai közé szorult vissza. 1746. március 26-án már megújították a külvárosi lakosok (Inwohnern mithin nicht Burgern) 1744-ben elrendelt állattartási korlátozását, sőt megszüntetését, és csak a külvárosiak hosszas kérelmezése alapján engedélyezték végül is azt, hogy a házzal bíró bel- és külvárosi zsellérek egy állatot tarthatnak. A zsellérek állataik után évente 5 garas legelődíjat voltak kötelesek fizetni.²⁰⁰

A pesti állattenyésztés fejlődése megakadt. A sovány pesti legelőn nem sok állatot tudtak eltartani. A század végén egy összeírás szerint Pesten mindössze 793 szarvasmarha volt.²⁰¹

III. A mezőgazdaság szerepe a város életében

A mezőgazdasági művelésre értékesíthető területek számbavétele és a rajtuk folyó művelés lehetőségeinek és eredményeinek vizsgálata után felvetődik az a kérdés, hogy milyen mértékben vett részt Pest város fokozatosan növekvő számú lakossága a XVIII. század folyamán a mezőgazdálkodásban. A város lakosságának milyen rétegei fordultak a mezőgazdaság felé? Milyenek voltak a gazdasági élet egyes ágainak arányai, milyen volt ezek egymásra utaltsága? — természetesen mindez a mezőgazdaság szemszögéből nézve.

A Rákóczi-szabadságharc előtti időszak vizsgálata során arra az eredményre jutottunk, hogy a város képe az 1700-as évek elején határozottan mezőgazdasági jelleget mutatott, s hogy a jelleg képviselője elsősorban a magyar és a rác lakosság volt, bár nem szabad figyelmen kívül hagyni a város német iparos és kereskedő polgárságának a mezőgazdaság iránti eléggé élénk érdeklődését sem. A magyar lakosság nagy része

azonban a Rákóczi szabadságharc alatt elhagyta a várost. Velük a földművesek és napszámosok rélege csökkent.

Az itt maradt, bár számban szintén jelentősen megfogyatkozott németiség és rácság számára és foglalkozási viszonyaira vonatkozólag az 1712-es összeírásból szomorú képet kapunk. A legszükségesebb 17 különféle iparágban dolgozó 48 mesterember a város polgárságának csak 34%-át tette ki. A lakosság több mint $\frac{2}{3}$ részének foglalkozásáról az összeírás nem ad felvilágosítást, de feltételezhető, hogy nagyrészt földművesek és napszámosok voltak. Ezeknek lehetett elsősorban érdeke az állattenyésztés újbóli megindítása, ami hamarosan a puszták újból való kiarendálásához vezetett. Ők kezdhették el az elvadult földeken a művelést, a szántást, vetést, a szőlők ültetését és a kertek megmunkálását.

1712 után, eleinte eléggé vontatottan, de 1715 után meglehetősen gyors ütemben megindult a lakosság számának gyarapodása. Az 1715. és 1720. évi összeírások szerint a város lakosságának foglalkozási megoszlása a következő volt:

	1715.	1720.
Iparos	69	135
Kereskedő	15	36
Tisztviselő	19	15
Nemes	8	20
Fuvaros	4	15
Özvegy (örökség)	19	5
Egyéb	9	13
Foglalkozás nélküli	44	131
Összesen	187	370

A táblázatból két adat figyelemreméltó. Az egyik az iparosok számának növekedése, melynek jelentőségét különösen aláhúzza az a körülmény, hogy 1715-ben már 29, 1720-ban pedig 41 különböző iparággal találkozunk az összeírásban. A másik adat pedig a foglalkozás nélküliek száma, illetve számuknak feltűnően nagy emelkedése. Az összeírások szerint foglalkozás nélkülinek jelzett lakosok ugyanis legnagyobb részét földművesek, napszámosok voltak. Az 1720-as összeírás szerint az ismeretlen foglalkozású lakosságnak csaknem 85%-a bírt mezőgazdasági ingatlanokat.

Az 1715-ös összeírás szerint még csak a lakosságnak 15%-a foglalkozott a szántóföldek művelésével, s 25% kaszált a réteken. Az összeírást követő években, a földek kiosztása után, lényegesen megváltozott ez a helyzet. Az 1720-as összeírás szerint, mely a kiosztás befejezése után készült ugyan, de még nem tartalmazza a kiosztás minden adatát, a szántóbirtokosok száma 68, a réteké 262, a szőlőké 86 volt, tehát általában a lakosságnak több mint 70%-a birtokolt valamilyen mezőgazdasági ingatlant, vett részt valamilyen formában a mezőgazdaságban. Ezek a mezőgazdasági ingatlanok 1720-ban az egyes foglalkozási ágak szerint a következőképpen oszlottak meg:

	Szántók	Rétek	Szőlők
	birtokosainak a száma		
Iparos	20	90	28
Kereskedő	8	33	12
Tisztviselő	3	5	2
Nemes	5	14	5
Fuvaros	10	9	—
Ismeretlen	27	111	39
Összesen	73	262	86

Tehát az iparosoknak 70%-a, a kereskedőknek pedig 90%-a foglalkozott 1720-ban valamilyen formában mezőgazdasággal. Ezeknek nagyobbik része német volt, a kisebbik része rác. Jóval nagyobb arányban szerepelnek a rácok és a magyarok az ismeretlen foglalkozásúak kategóriájában, ahol az egyes nemzetiségek százalékszámát a következők: német 44%, magyar 28%, rác 28%. Az 1715-ös és az 1720-as összeírás összehasonlításából kiderül, hogy a két összeírás között a városba költözött új lakosoknak körülbelül a fele magyar és rác volt, s csak a másik fele német. A magyarok főként, de az újonnan ideköltözött rácok nagy része is, földműves, napszámos ember lehetett, akik közül a tehetősebbek, a házzal s valószínűleg néhány állattal is bírók a kiosztás során kaptak szántót, rétet, s foglaltak maguknak szőlőt.

Az 1715-ös és 1720-as összeírás nem vette számba a nem adózó zsellérséget.²⁰² A zsellérek száma pedig a mezőgazdasági téren fejlődésnek indult Pesten 1720 körül és után jelentősen megnövekedett. Természetesen a mezőgazdaság kifejlődése mellett a lakosság számának növekedésére és a zsellérség bevándorlására jelentős hatással volt Pest forgalmi központ jellegének az 1720-as években való bizonyos fokú érvényesülése is, amit a vásárok jelentőségének növekedésével mérhetünk, aminek nagy ösztönzést adhatott a Kuriának 1724-ben történt idehelyezése is.²⁰³ Az invalidusok kaszárnájának építkezése is nagyszámú napszámos népet vonzott ide.²⁰⁴

1735-ben már a 499 háztulajdonoson kívül 362 lakó lakott a Belvárosban, akiknek nagyrésze napszámos zsellér volt, s közülük 322 nem polgár. A városi tanács által az 1730-as évek elején engedélyezett s létrehozott külváros 236 főnyi lakosságából is ekkor 173 napszámos vagy kapás volt. Mezőgazdasági jellegű település volt a pesti külváros és ha az előbbiekhöz hozzászámítunk 13 egyéb „szegény” foglalkozást (segédek, pásztorok, szolgálok), akkor a külváros lakosságának csaknem 80%-át jelölhetjük meg a szegény ember elnevezéssel. S a maradék sem volt kifejezetten városias elem: 5 birkás, 3 vincellér, 4 fuvaros, 11 kertész, 5 kocsmáros. Csak a 8 kőműves, 1 gombkötő, 1 téglalehető mester, 1 szűcsmester, 1 cipész és 1 festő mester képviselte itt a városiasságot, tehát a külvárosi lakosságnak alig valamivel több mint 5%-a.

A Belváros jelentékenyen megnövekedett számú lakossága 1735-ben a következőképpen oszlott meg foglalkozásonként:

	Ház- tulajdonos	Lakó	Összesen
Iparosok	186	110	296
Kereskedők	63	40	103
Tisztviselők, alkalmazottak	20	3	23
Asszonyok	34	1	35
Örökség	15	—	15
Nemesek	15	—	15
Fuvarosok	24	9	33
Napszámosok, kapások	45	161	206
Hajósok	5	19	24
Kertészek, vincellérek	7	1	8
Foglalkozás nélküliek	59	1	60
Egyebek	26	17	43
Összesen	499	362	861

Az 1720-as összeírásban szereplő lakossághoz képest 15 év alatt Pest város házainak száma csaknem duplájára emelkedett (376—707). S a lakosság számának növekedését jelenti a lakók nagy száma is, bár ezt 1720-hoz nem tudjuk viszonyítani. A lakosság 42%-át tették ki ekkor lakók, akik a Belvárosban 204, a külvárosban 83 házban laktak.²⁰⁵

Hogy honnan jött Pestre ez az új lakosság, arra vonatkozólag — néhány kivételtől eltekintve — adataink nincsenek. Valószínű, hogy a Németország különböző részeiből bevándorolt iparosokon kívül jöttek és telepedtek itt le szegényebb elemek is, s nem kevés lehetett azoknak a magyar, rác, szlovák vagy német lakosoknak a száma sem, akik a török alól felszabadított területekre való telepítések során, vagy a régi jobbágysfalvakból mint ott már megélni nem tudó jobbágysfiak kerestek megélhetési lehetőségeket itt a városban.²⁰⁶ — 1711-től 1750-ig 280 olyan polgárt vettek fel a város kötelékébe, akik magyarországi származásúak voltak. Az összes ekkor felvett polgároknak csaknem egyharmada volt ez.²⁰⁷ Akik nem lettek polgárok, s ez a nagyobb rész, azoknak származási helyéről semmit nem tudunk. Annyi azonban megállapítható, hogy a XVIII. század első felének telepítései, bevándorlásai során Pest város lakosságában a német elem arányszáma lassan ugyan, de határozottan emelkedett a magyarok és a rácok rovására: ²⁰⁸

	1720 %	1735 %	1746 %
Német	51	59	67,2
Magyar	24	18	15,9
Rác	18	19	16,9
Egyéb	7	5	—

Ebben a nemzetiségi változásban nagy szerepe volt annak, hogy a XVIII. század első felében a telepítések nyomán Pest és Buda körül német nemzetiségű falvak gyűrűje alakult ki, s ezek felesleges jobbágynépesítésének természetes útja a közeli város felé vezetett, ahol a munkaerő kereslet oka ebben az időben a mezőgazdasági szükséglet volt, s ezek a földesúri kötöttségeket elhagyó jobbágyok, jobbágyfiak a városban s a külvárosban lakóként megtelepedve a városi polgárok és háztulajdonosok földjeit, szőlőit művelték, vagy az ebben az időben eléggé ritka nagyobb-szabású építkezéseknél dolgoztak.

Az ide telepedő iparosok, kereskedők számára — bár az előző évtizedekhez képest lényeges javulás tapasztalható, erre utal az iparágak jelentős szaporodása is (76)²⁰⁹ — a városi élet nem adott lehetőséget képességeik teljes kibontakoztatására. A piac fejletlensége következtében megerősödni s fejlődni nem tudó iparosok és kereskedők az ilyen igények kielégítése mellett, de nem egyszerűen csak mellékfoglalkozásként, fordultak a városi háztulajdon után kiosztott szántóföldek, rétek, kertek, majorok és szőlők felé, s igyekeztek az ezekből eredő jövedelmeiket fokozni. Az 1735-ös adóösszeírásból eléggé biztos képet kaphatunk arról, hogy a város lakosságának egyes rétegei milyen arányban birtokoltak mezőgazdasági ingatlanokat (szántók, szőlők), hányan foglalkoztak közülük borméréssel (ez polgári kiváltság volt), s hányan bírtak állatokat. A belvárosi háztulajdonosok közül

	Szántó	Szőlő	Tehén	Ló	Ökör	Birka	Bormérő
119 iparos	68	64	277	—	—	20	17
49 kereskedő	37	32	269	—	—	80	5
18 tisztviselő	8	15	48	—	—	—	2
33 kapás, napszámos	1	29	46	—	—	—	2
23 fuvaros	14	11	75	39	36	—	—
6 vincellér	1	9	3	—	—	—	—
21 asszony	12	9	33	8	—	270	1
5 nemes	2	3	1	—	—	—	2
8 örökség	6	3	—	—	—	—	—
40 foglalkozás nélkül	28	26	131	—	—	—	2
6 egyéb	3	3	26	—	—	—	—
328 összesen	180	204	909	39	36	370	31

Ezekén kívül a belvárosi lakók közül 42-en bírtak 22 szőlőt, 49 tehenet, 18 lovat és ketten foglalkoztak borméréssel. A külvárosi lakosság között az ingatlantulajdonosok száma nem volt nagy: csak egy lakos bírt szántót, s 31-en szőlőt. Jóval nagyobb volt itt az állattulajdonosok száma: 110 lakos bírt 255 tehenet, 2 lovat és 521 birkát.²¹⁰

Az összeírásból kiderül, hogy a városban olyan, aki csak a földművelésből élt, az adózó háztartások között kevés van. Ilyenek a vincellérek, kapások, napszámosok, s főként az összeírás szerinti foglalkozás

nélküliek, akiknek nagy része földművelő rác. Ezeknek a száma 79, a mezőgazdasággal foglalkozó lakosságnak alig egynegyed része. A mezőgazdasággal foglalkozók között az iparosok, kereskedők, tisztviselők, alkalmazottak és nemesek száma csaknem 60%-ot tett ki. Ha viszont az egyes foglalkozási ágakon belül vizsgáljuk meg a mezőgazdasággal foglalkozók számát, akkor a következő eredményre jutunk: a háztulajdonos iparosok 63%-a foglalkozott ekkor valamilyen formában mezőgazdasággal, a kereskedőknek 77%-a, a tisztviselőknek és alkalmazottaknak pedig 90%-a.

Az 1735-ös összeírás nem tartalmaz adatokat a szántóknak és a szőlőknek a birtokosok között való nagyság szerinti megoszlására vonatkozólag, s egyáltalán nem tartalmazza a réteket. A birtokmegoszlásra és a rétekre vonatkozó adatokat az 1746-ban készített s ránk maradt adóösszeírásból ismerhetjük meg.²¹¹ Az ebben található adatok egyrészt kipótolják az 1735-ös összeírás hiányait, másrészt megmutatják a tíz esztendő fejlődést, s pontos képet adnak a város mezőgazdaságának helyzetéről abból az időből, amikor a határ felosztása, birtokbavétele nagyjából befejeződött. A lakosság foglalkozási megoszlása, s az egyes foglalkozási ágak által bírt mezőgazdasági művelésre alkalmas ingatlanok megoszlása 1746-ban a következő volt:

	közül mezőg. ingatlant bírt	szántó	szőlő	rét
		d a r a b o t		
464 iparos	183	114	76	115
127 kereskedő	64	43	29	45
27 tisztviselő	9	—	7	—
527 kapás, napszámos ..	120	13	62	11
55 vincellér, kertész ...	18	2	12	2
46 fuvaros	26	6	13	7
7 hajós	6	4	2	2
50 asszony	40	20	19	17
170 foglalkozás nélküli	144	84	45	82
26 egyéb	5	4	—	6
Összesen		290	265	287

A lakosság száma, főként az iparosok, de a kapások, napszámosok száma is jelentősen megnövekedett ez alatt a tíz esztendő alatt. Az 1746-os összeírás szerint a város lakosságának körülbelül 40%-a foglalkozott ekkor valamilyen formában mezőgazdasággal, bár valószínűleg ezt a százalékarányt valamivel magasabbra kell vennünk, mert a Pest területén kívül bírt szőlők ebben az összeírásban nem szerepelnek. Legalább 250 pesti bírt azonban már ekkor is szőlőt Budán, Óbudán, Csepelen és Budaörsön. Nem járhatunk tehát messze a valóságtól, ha azt állítjuk, hogy a század közepén Pest város lakosságának körülbelül a fele különféle mezőgazdasági ingatlanokkal rendelkezett, s ezek között

szerepel az iparosoknak és a kereskedőknek is legalább a fele. A kapás, napszámos nép — számban egyre gyarapodva, s szaporítva a külvárosi lakosság számát, bár csekély mértékben maga is bírt ilyen ingatlanokat, főképp kis szőlőparcellákat Kőbányán — bőségesen talált tehát magának munkaalkalmat a földművelésben és főleg a szőlőművelésben.

Az 1746-os esztendő a város életében fontos fordulópont volt. Ugyanis ebben az évben szűnt meg a városon kívüli legelőterületek árendálása, ami nemcsak a zsellérség állattartásának eltiltását, korlátozását eredményezte, hanem jelentős hatással volt a polgárság állattartására is, hiszen a pesti határ legelői nem nyújtottak nagy lehetőségeket az állattenyésztésre. A marhakereskedők igényeik kielégítése céljából ezután is kénytelenek voltak idegen legelőket bérelni, sokszor messze Pesttől.²¹²

Azonban nemcsak az állattenyésztés fejlődése akadt meg, hanem a földművelés és a szőlőművelés sem igen tudott térbelileg tovább fejlődni. A város határának művelhető területeit a XVIII. század közepére legnagyobbbrészt felosztották. A határban minden elrendeződött: a szántók, rétek, majorok, kertek, szőlők, legelők területe állandósodott. Erre az állandóságra a tanács is szigorúan vigyázott. Az egyes mezőgazdasági ingatlanfajták területének nagysága a század második felében nem növekedett jelentősen.

Annál inkább a lakosság száma. A város fejlődése a század közepe táján az örökösödési háborúk konjunktúrájának idején lendületet kapott. Az árutermelés és árucseré következtében Pest forgalmi jelentősége emelkedett. A pesti vásárok ebben az időben lettek az újkorban először a magyarországi kereskedelem központjai, bár ezt a szerepet a gyarmatpolitika igen szűk térre korlátozta. Az országos fellendülés nem volt hatás nélkül az ipar fejlődésére sem. A pesti házak száma 1746-tól 1795-ig 854-ről 2581-re emelkedett,²¹³ tehát több mint háromszorosára. S míg 1746-ban körülbelül 5—6000 főre volt becsülhető a lakosság lélekszáma, 1772-ben ennek már több mint dupláját írták össze: 12 781 főt. S 1772-től 1792-ig ismét megkétszereződött: 26 684 fő volt ekkor.²¹⁴

Ilyen körülmények között a fejlődésében, lehetőségek hiányában, a század közepén megrekedt pesti mezőgazdaság jelentősége a város életében egyre inkább háttérbe szorult. A hatvanas években a Helytartótanácsnak egy a mezőgazdaság fejlesztését szorgalmazó rendeletére a városi tanács már azt válaszolta, hogy mivel a város territoriuma igen szűk és terméketlen, a város polgárai és lakói legnagyobbbrészt mesterségükből (ex opificibus) tartják fenn magukat. A város lakosságának egyre szűkülő rétege foglalkozott már csak a mezőgazdasággal.²¹⁵

S míg a század közepén a mezőgazdasági ingatlanok birtokmegosztása eléggé egészséges volt, szélsőségek nem igen fordultak elő — legfeljebb egyes tanácsnokok visszaélései folytán —, addig a nyolcvanas években már az egyes ingatlanfajták összevonása, összevásárlása figyelhető meg. Például, míg 1746-ban a réteknek csaknem 90%-a egy-egy birtokos kezén volt, s olyan birtokost, akinek három vagy háromnál több rét-

parcellája volt, csak kilencet találunk, addig 1786-ban²¹⁶ a 427 darab rét csak 201 birtokos kezén volt, s háromnál több rétparcellát 46 birtokosnál találunk, s egy-egy rétet csak a birtokosok 27%-a bírt. A rétek összevásárlása 1786 után is folytatódott. Festetich János gróf 1792-től 1798-ig a pesti rákosi rétek közül 29 darabot vásárolt össze 13 857 forintért.²¹⁷ Ugyanez a jelenség tapasztalható, ha nem is ilyen nagy mértékben, a szántóföldek esetében is. 1786-ban volt olyan pesti polgár, aki 19 darab szántóföldet bírt.

Ez a jelenség két dologra figyelmeztet. Az egyik az, hogy a század második felében a mezőgazdasági ingatlanok értéke a kereslet következtében lényegesen megnövekedett, s állandóan növekvő irányzatot mutatott. A rákosi rétek ára az 1740-es években általában 40—50 forint körül mozgott, az 1760-as években ennek a duplájáért, a hetvenes években pedig már 200—300 forintért cseréltek gazdát a rétek. S míg egy major vételára (27. sz. major) 1737-ben csak 300 forint volt, 1783-ban már 2 000 forintért adták el. — A másik dolog, amire a mezőgazdasági ingatlanok összevásárlása figyelmeztet, az, hogy a város iparosai és kereskedői között sokan voltak olyanok, akik pénzüket telekvásárlásokba fektették, s míg a XVIII. században ezeket a területeket mezőgazdasági művelésre használták, a XIX. században, a város terjeszkedése folytán elveszítve mezőgazdasági jelentőségüket, a felparcellázások révén értékük hihetetlenül emelkedett, tehát ezek a mezőgazdasági területek előbb vagy utóbb a polgári vagyon forrásává váltak.

*

A XVIII. század második felében, midőn a földművelésnek és az állattenyésztésnek a szerepe a város életében fokozatosan csökkent, a mezőgazdaság másik ága, a szőlőművelés továbbra is megtartotta jelentőségét. A szőlőművelés és a vele kapcsolatos problémák a század folyamán igen sokszor foglalkoztatták a városi tanácsot. S a tanáccsal ebben a kérdésben évtizedes harcot vívó polgárság panaszai, érvei mögött fontos érdekek húzódtak meg, s a tanács 1740-ben tett ama megjegyzése, hogy a pesti iparosmesterek inkább szőlőikből, mint mesterségükből tartják fenn magukat,²¹⁸ a század második felében is érvényben volt. A városi tanács 1764-ben az udvari kamarának a külvárosok építésének előmozdítására kiadott rendeletére válaszolva elpanaszolta, hogy „igaz ugyan, hogy a mesteremberek és a kereskedők városokban élnek és gyarapszanak, a falvakban és a mezővárosokban pedig a mezőgazdaságot kell előmozdítani, s az is igaz, hogy a falusiak termékeik eladása céljából a városokat keresik fel, s itt viszont ruházati és iparcikkeket vásárolnak, — ez mind igaz, de nem Magyarországon. Itt ugyanis a városok mellett se szeri, se száma azoknak a falvaknak, ahol egyrészt vásárokat tartanak, másrészt mesteremberek és gazdag kereskedők laknak, úgyhogy a falusiak nem járnak eladni és vásárolni a városokba”.²¹⁹ Ilyen körülmények között az ipar és a kereskedelem jelentőségének az előző évtizedekhez képest bizonyos fokú emelkedése után is a város lakosságának bőségesen

maradt ideje és ereje arra, hogy azokat a szőlőket, melyeket a XVII. század végétől kezdve Budán, a csepeli szőlőhegyen és Óbudán bírtak, kiegészítve ezeket elég nagy mennyiségben a XVIII. század folyamán a kőbányai ó- és újhegyi, budaörsi és tétényi szőlőkkel, továbbra is művelje.

Mivel a szőlők nagy része a város területén kívül volt, ezzel kapcsolatban igen sok probléma merült fel. Az egyik, amit már említettünk, a pestiek által Budán bírt szőlők utáni adózással volt kapcsolatban. A másik a borbehozatal kérdése, mely a század folyamán újra és újra felmerült, s a tanács és a polgárság vitáján keresztül időnként élénk megvilágításba helyezte a szőlőtermelés fontosságát.

A város 1703. évi kiváltságlevelének²²⁰ rendelkezése értelmében az idegen borok behozatalának engedélyezése a városi tanács hatáskörébe tartozott. A tanács a bíró feladatává tette az engedélyezést, s minden akó idegen borért, amit a városba hoztak, 8 garast kellett fizetni.²²¹ Ezt az összeget 1719-ben a Budáról behozott bor esetében 6 garasra csökkentették.²²² A házi fogyasztásra szánt bor után nem kellett fizetni, csak a behozatalt a bírónak jelenteni. 1722-ben a városi tanács néhány polgár kérdésével kapcsolatban a borbehozatal kérdésében az egész polgárság véleményére lévén kíváncsi, szavazásra bocsátotta ezt a kérdést. Csak 63-an szavaztak a szabad borbehozatal mellett, s 121-en ellene. A szavazás eredményére minden bizonnyal a kőbányai szőlők termésének volt döntő hatása, s erre utal valószínűleg a városi tanácsnak az a megjegyzése, hogy „mivel a közjó szempontja azt diktálja, hogy a pénz forgása a városban fenntartassék”, a szabad borbehozatal tilalmát ismét megerősítik, olyképpen, hogy szüret idejétől Szent György napjáig sehonnan és semmiféle taxa fizetése ellenében sem szabad bort behozni a városba vagy annak területére, Szent György nap után a bor behozatala az illeték lefizetése ellenében megengedett.²²³ 1733-ban ezt a rendeletet úgy módosították, hogy akinek nincs bortermése, vagy csak kevés van, az a házi szükségletének kielégítésére szolgáló bornak Pest területén kívüli beszerzését és behozatalát a városbíró által kiállított „passir zetul”-al megteheti. A vásárolható bor mennyiségének felső határát 30 akóban állapították meg. De csak városi polgárok és közülük is csak olyanok kaphattak engedélyt, akik városi tartozásaikat már kifizették. Aki 30 akónál többet hozott be, az akónként 5 garast volt köteles fizetni.²²⁴

Ezek a rendelkezések csak a vásárolt borokra vonatkoztak; ezt a tanács 1735-ben meg is erősítette: a polgárok által a budai, csepeli és óbudai szőlőhegyekben termelt bort „aufschlag” nélkül szabad volt a városba behozni, s akinek ezeken a szőlőhegyeken kívül másutt volt saját szőlője, az is behozhatta borát, de a tizedcédulával vagy más igazolvánnyal köteles volt hitelesen igazolni a termés mennyiségét.²²⁵ A zsellérek viszont a Budán és Pesten bírt szőlőkben termelt boruknak a városba való behozataláért kötelesek voltak akónként 2 garast fizetni.²²⁶

1748-ban azonban sor került a „landwein” behozatalának tilalma mellett a pesti polgárok által Pest területén kívül termelt borok behozatalának megtiltására is. A megtiltás oka a tanács szerint az volt, hogy a

Budaörsön szőlőbirtokos pestiek saját termésük ürügyén nagy mennyiségű vásárolt bort is hoztak be a városba, a többi polgárok kárára. Saját termésű s a városba behozott boraik után is kötelesek voltak ettől kezdve a polgárok akónként 25 krajcárt (5 garas) fizetni.²²⁷ Ez a rendelkezés nagy ellenkezést váltott ki a polgárság körében, s 1769-ben, midőn a tanács ezt a rendelkezést véleménye szerint mint az egész polgárság érdekében állót a királyi bizottsággal megerősíttette, a polgárság nyíltan szembefordult a tanáccsal, amely a valóságban nem a polgárság, hanem a kamara kívánságát teljesítette ennek a rendelkezésnek a meghozatalával. Ezért mondták a polgárok közül többen 1769 elején, egyik összejövetelükön, hogy „mi nem vagyunk a kamara elnökének alattvalói”, s azt is, hogy „egy magánember, egy commissarius (ti. Szlávy királyi biztos) a közösséget a szabadságától nem foszthatja meg”. A polgárság a királynőhöz folyamodott, a folyamodványt a legkülönbözőbb foglalkozású 70 pesti polgár írta alá. S a királynőhöz küldendő követek költségeit is összeadták. Az adományozók között több céh is szerepelt (magyar szabó céh, német chyrurgus céh, üveges céh, pintér céh, paszományos céh).²²⁸

A polgárság és a tanács vitájából a felsőbb hatóságok által támogatott tanács került ki győztesen. Megállapították, hogy a maximális bormennyiség, amit a pestiek a városba évente bevihetnek, 20 440, majd később 30 348 akó. Ez a korlátozás csak 1788-ban szűnt meg a Helytartótanács rendeletére, de az elvámolás továbbra is megmaradt.²²⁹

A borbehozatal kérdésében a polgárság által képviselt álláspont a bortermelés fontosságát tükrözi. Az educillatio polgári kiváltság volt, azonban csak azok számára volt jövedelmező, akiknek felesleges boruk is termett. S hogy ezeknek a száma soha nem volt egyenlő a szőlőtulajdonos polgárok számával, az a XVIII. század folyamán készített s ránk maradt néhány adóösszeírásból is bizonyítható, mert az educillatióból (Schankgerechtigkeite) eredő jövedelem ugyanolyan adótárgy volt, mint a ház, a foglalkozás, a szántó, a szőlő és az állatállomány. 1735-ben 204 polgárnak volt kisebb-nagyobb szőlőbirtoka Kőbányán, de educillatiós jövedelme csak 31-nek. Ezeknek a száma a század folyamán persze fokozatosan növekedett és 1798-ban már 315-re emelkedett.²³⁰ S mivel a pestiek szőlőinek $\frac{2}{3}$ része Pest területén kívül volt, a szabad borbehozatal megakadályozása a polgárságnak elég nagy kárt okozott, de azt nem tudta megakadályozni, eredményezni pedig nem is szándékozta, hogy annak a városnak a polgárai, melyet Schwartner Márton már a XVIII. század végén Magyarország első kereskedő városának, felnövekvő Londonának nevezett,²³¹ még hosszú ideig meglehetősen nagy számban és intenzíven ne foglalkozzanak a szőlők művelésével.

Az egyre inkább várossá s az ország középpontjává, fővárosává fejlődő Pest életében azonban a XVIII. század végétől kezdve a városiasodás által egyre inkább háttérbe szorítva, rohamosan vesztette el jelentőségét a mezőgazdaság s a vele kapcsolatos kérdések.

JEGYZETEK

¹ *Károlyi Árpád—Wellmann Imre*, Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp. 1936, 136, 157, 371. old. és a 144—145. lap között levő látképek.

² *Károlyi—Wellmann* i. m. 175, 227. old. és a 224—225, 304—305, 336—337. között levő térképek.

³ *Bodor Antal*, Budapest mezőgazdasága. Statisztikai Közlemények 65. kötet 2. szám. Bp. 1932. c. monográfiájának történeti része igen gyenge. Szinte csak bevezetés a Budapest mezőgazdaságát tárgyaló részhez. — Sokkal fontosabb ennél *Belitzky János* tanulmánya: 100 év a pesti határ életéből, 1663 tájától 1756 tájáig. Tanulmányok Budapest múltjából IV. Bp. 1936. Pest városa határpereinek vizsgálata során sok érdekes és hasznos adatot hoz a város mezőgazdaságának történetéhez, de témája a határ története lévén, ezeket az adatokat nem hasznosította kellőképpen a város mezőgazdasági története számára. — Ezen a két, témánkat szorosan érintő tanulmányon kívül a Pest város történetével foglalkozó tanulmányok egész sora, különösen *Gárdonyi Albert* és *Salamon Ferenc* munkái, tartalmaznak szétszórót adatokat a város mezőgazdaságának történetéhez, de a mezőgazdaságnak a város történetében játszott szerepével még nem foglalkozott senki.

⁴ *Szűcs Jenő*, Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955, 26—36, 53—66.

⁵ *Salamon Ferenc*, Budapest története II. Bp. 1885, 578—615.

⁶ A Pest környéki falvak pusztulására vonatkozó adatokat lásd: *Szarha Gyula*, A váci egyházmegye történeti földrajza a török hódítás korában. Vác 1940. — *Gárdonyi Albert*, Középkori települések Pest határában. Tanulmányok Budapest múltjából VIII. Bp. 1940, 14—27.

⁷ A XVII. századra vonatkozó adatokat lásd *Belitzky János* tanulmányában (100 év a pesti határ életéből. ...)

⁸ *Kovács Lajos*, Pest szabad királyi város vezetői (bírái és polgármesterei) 1687-től 1790-ig. Tanulmányok Budapest múltjából X. Bp. 1944, 2.

⁹ *Schmall Lajos*, Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. Bp. 1899, I. 4.

¹⁰ Főv. lt. — Pest városi összeírás, 1696. — Az összeírást feldolgozta *Gárdonyi Albert*, Pest város újraterelítése a török hódoltság után. Föld és Ember 1926, 87—111.

¹¹ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 701.

¹² *Häckel, E.*, Der Hausbesitz im alten Pest, 1687—1718. Südostforschungen V. 1940.

^{12a} *Dvihally Anna Mária*, A budai szőlőművelés története. Bp. 1932, 22—25.

¹³ OL. — Budai kamarai adminisztráció iratai, Memorialien und Anbringen, P. 18., P. 17. A dátum nélküli emlékirat minden valószínűség szerint 1693-ból való, ugyanis az adómentességet a két városnak csak 1689—1692-ig sikerült biztosítani. *Nagy István*, Buda adóterhei a töröktől való visszafoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig. Tanulmányok Budapest múltjából XI. 1956, 44.

¹⁴ Főv. lt. — Pesti lt. Correspondenzbuch, 1699—1700, 706. A pesti tanács Vorster-hez, 1700. szept. 7.

¹⁵ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 104.

¹⁶ Az 1696-os összeírás szerint ekkor már 6 pesti háztulajdonosnak volt a budai hegyekben szőlője, összesen 153 kapás (de ebből 100 kapás egyedül Kolpacheré). Lásd erre vonatkozólag még: Pesti tan. jkv. I. 99, 100, 115—117, 161. 1693. febr. 25.

¹⁷ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 140. a. — 1696. május 27. Heiszter Donát engedélyezi a pesti és budai lakosoknak a csepeli promontoron a szőlőművelést.

¹⁸ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1698. nov. 27.

¹⁹ Főv. lt. — Pesti lt. Correspondenzbuch, 1699—1700, 206.

²⁰ *Belitzky* i. m. 25.

²¹ *Pásztor Mihály*, Buda és Pest a törökuralom után. Statisztikai Közlemények 73. köt. 1. szám. Bp., é. n. 163.

- ²² *Belitzky* i. m. 2. — *Rómer Flóris*, A régi Pest. Történeti tanulmány. Bp. 1873, 238—240.
- ²³ Főv. lt. — Pesti lt. Correspondenzbuch 1699—1700, 206.
- ²⁴ Főv. lt. — Pesti lt. Correspondenzbuch 1699. febr. 13., 1701. márc. 7, 1702. márc. 10, 28.
- ²⁵ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1703. máj. 9.
- ²⁶ *Gárdonyi Albert*, Középkori települések ..., 14.
- ²⁷ *Gárdonyi*, i. m. 27.
- ²⁸ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 532. Wiesen austeilung auf dem Pesterischen Statt Territorio.
- ²⁹ A XVII. század végén és a XVIII. század elején nagy vita folyt a város és a kamarai adminisztráció között a pesti területek telekkönyvezéséről. — Főv. lt. — Pesti lt. Correspondenzbuch 1701. márc. 7.
- ³⁰ Főv. lt. — Pesti lt. Correspondenzbuch 1701—1709, 435. 1702. jún. 9. Pökh János Boldizsár a kamarai adminisztrációhoz.
- ³¹ Főv. lt. — Pesti lt. Correspondenzbuch 1701—1709, 435. A háromnyomásos gazdálkodásra Pesten ezen az egy adaton kívül semmi adat nincs, s a XVIII. század folyamán a szántók elhelyezkedésének ismeretében nem is tételezhetjük fel, hogy nyomásos rendszer lett volna.
- ³² Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 701. — A kölesre : Pesti tan. jkv. 1698. okt. 24
- ³³ Az összesítés szerint mások az eredmények.
- ³⁴ Az 1696-os összeírás szerint ugyanis 259 pozsonyi mérővel elvetett terület : passus est damnum a militibus. Ezen 605 pozsonyi mérő gabona termett. Tehát a katonaság által tönkre nem tett vetések területe 622 pozsonyi mérő volt, s ez után 2564 pozsonyi mérő gabona termett.
- ³⁵ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 701.
- ³⁶ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1700. márc. 23.
- ³⁷ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1703. ápr. 17. A városmajorban dolgozott Hubner Dániel kertész, aki itt ribizli-csemetéket (Ribisl Standen) ültetett.
- ³⁸ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1703. jún. 23. — Pollermann panaszkodott a tanácsnál, hogy a város előtt levő bevetett szántóföldjét kerteknek osztották ki.
- ³⁹ Főv. lt. — Pesti lt. Correspondenzbuch 1699. febr. 13.
- ⁴⁰ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1698. nov. 27.
- ⁴¹ Főv. lt. — Pesti lt. Correspondenzbuch 1701—1709, 355—357.
- ⁴² Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1701. ápr. 22. Gartner András vincellért (Stattweinzeth) a tanács a városi szőlőben még szükséges 8000 darab szőlőtőke (weinstöckh) beszerzése végett Szentendrére küldi.
- ⁴³ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1701. szept. 27.
- ⁴⁴ bey dem Pester Steinbruch, — Pesti lt. Test. a. a. 30.
- ⁴⁵ *Gárdonyi Albert*, Pest város újratelepítése a török hódoltság után. Föld és Ember 1926, 95.
- ⁴⁶ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 532.
- ⁴⁷ L. 46. jegyzet.
- ⁴⁸ *Häckel, Ernst*, Der Hausbesitz im alten Pest, 1687—1718. Südostforschungen V. (1940.) Szerinte az 1696-ban háztulajdonosok közül 67 (29,6%) volt magyar, 45 (19,9%) pedig rác. — *Horváth Gyula* (Pest város XVII. és XVIII. századi magyar lakossága. Történetírás 1937, 272.) szerint a magyarok száma 65 volt. Mindketten a nevek alapján döntötték el a nemzetiségi hovatartozást, s nem vették figyelembe a Polgárkönyvben található megjegyzéseket egyes polgárok nemzetiiségére vonatkozóan. Buday Gábor, Forgácsné, Ferenc György, Halas János stb. magyar nevük ellenére rácok. A Horváth Gyula listájában szereplő nevek közül 16 nem magyar, hanem főként rác nemzetiségű lakos. A lakosság számára, nemzeti és foglalkozási megoszlására vonatkozólag eredményt csak az érhetne el — de az is csak bizonyos fenntartásokkal —, aki a polgárkönyv, az anyakönyvek, a telekkönyvek, a tanácsülési jegyzőkönyvek, a Correspondenzbuch, az 1696-os összeírás, valamint meghatározott iratanyag teljes névanyagát feldolgozná. Erre egy együttesen senki sem vállalkozott még. Ezért kénytelenek vagyunk olyan ered-

ményekre támaszkodni, amelyek egy vagy legjobb esetben két forráscsoport adatainak feldolgozásán vagy összegegyeztetésén alapulnak.

⁴⁹ Főv. lt. — Pesti lt. Correspondenzbuch

⁵⁰ Nagy Lajos, A Terézváros kialakulása. — Tanulmányok Budapest múltjából XI. Bp. 1956.

⁵¹ Wellmann Imre, A Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó iratok a budapesti 1. sz. Állami Levéltárban. — Levéltári Közlemények 1954.

⁵² Kovács Lajos, Buda főváros pénzügyei a Rákóczi-szabadságharc idején. — Klny. a Domanovszky emlékkönyvből. Bp. 1937, 19. — Még 1784-ben is visszaemlékeznek a pesti polgárok, hogy őseik vérük ontásával védelmezték szőlőhegyüket, Csepelen 1705-ben. (Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 4264. A választott polgárság a tanácshoz 1784. szept. 3.)

⁵³ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 853.

⁵⁴ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 898. — Feldolgozta Salamon Ferenc, Pest város történetéből. Századok 1875, 537—538.

⁵⁵ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 829. D. — idézi Wellmann i. m. 218.

⁵⁶ Salamon Ferenc i. m. 541.

⁵⁷ Wellmann i. m. 220.

⁵⁸ Schmall i. m. II. 18—20. — valamint a Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 1153. sz. iratcsomó.

⁵⁹ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 1153. Conscriptio . . . Civitatis Pesthiensis juxta norman praescriptam per quatuor ad id deputatos juratos Cives domatim in Mense Januario Anni Currentis 1712 rite comportata, atque confecta. . .

⁶⁰ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 1153. Memorandum huc maxime venit, quod antequam conscriptio hocce debito transmitti hinc potuisset, quatenus die 12 mensis february ex improvisa Danubius se taliter exundasset.

⁶¹ OL. — Regnicolaris lt. Lad. CC. ad Nm 8. Conscriptio. Liberae ac Regiae Civitatis Pesthiensis. De Anno 1715.

⁶² OL. — Regnicolaris lt. Lad. EE. Ad Nm 8. Conscriptio Liberae Regiaeque Civitatis Pesthiensis medio Deputatorum ex in Comitatu Beregiensi Conscriptorum Regiorum Anno 1720 peracta.

⁶³ Nagy Lajos i. m.

⁶⁴ Szabó Ervin könyvtár, Bp. 339/51. Conscriptions Lista einner Ehrsammen Burgerschaft der königl. Frey Stadt Pest von 1-ten 9bris 1735 bis letzten 8bris 1736 betreffend.

⁶⁵ Főv. lt. — Pesti lt. Portions-Anschlag sambt Empfangs Lista Anni Militaris 1746/47, So wohl ein Ehrsamme Burgerschaft als auch samentliche Inwohner betreffend.

⁶⁶ Häckel, E. i. m. 762.

⁶⁷ Főv. lt. — Pesti lt. Pesti határperek iratai.

⁶⁸ Főv. lt. — Pesti lt. Grassalkovich Antal pere Pest városa ellen, 1735. szept. 26. — idézi Belitzky, 100 év . . .

⁶⁹ Závodszyky Levente, A Grassalkovich-ok. Turul, 1931.

⁷⁰ Belitzky, 100 év . . .

⁷¹ Főv. lt. — Pesti lt. Pesti határperek iratai.

⁷² Belitzky, 100 év . . . Főv. lt. Pesti lt. — Pesti határperek iratai.

⁷³ Bodor, i. m. 9.

⁷⁴ Az adat Bodor könyvéből való. — A XVIII. századból két adat áll a Belváros területének nagyságáról rendelkezésünkre. 1781-ben egy adófelosztási kulcs a Belváros területét 94 896 négyszögöltre teszi (Pesti lajstromozatlan iratok, 1781. máj. 5.). Ebben azonban nincsenek benne az adó alá nem eső és közterületek. 1785-ben a belvárosi terület nagyságát 160 612 négyszögöltre mérték. (Pesti lt. — Lajstromozatlan Intimata, 1785. szept. 10.)

⁷⁵ L. 61. sz. jegyzet.

⁷⁶ Cholnoky Jenő, Budapest földrajzi helyzete. — Földrajzi Közlemények 1915, 216—217.

⁷⁷ *Horusitzky Henrik*, Budapest székesfőváros Duna-balparti területe földtani, talajtani és vízi viszonyainak ismeretéhez. Bp. 1924, 6—7.

⁷⁸ Főv. lt. — Térképtár, Bp. ált. 5. — Plan der Ueberschwemmung von Ofen und Pesth bei dem Eisgang des höchsten Wasserstandes vom 15-ten auf 16-ten März 1838.

⁷⁹ *Cholnoky i. m.* 217.

⁸⁰ *Strömpl Gábor*, Budapest környékének futóhomok területeiről. — Földrajzi Közlemények 1912, 8.

⁸¹ *Horusitzky Henrik*, Budapest Duna-balparti részének talajvíze és alajának geológiai vázlata. Bp. 1935, 40.

⁸² L. a 61. sz. jegyzetét.

⁸³ Főv. lt. — Pesti Tan. jkv. 1743. febr. 15.

⁸⁴ Szabad Királyi Pest Városnak kiváltságai. Magyar s német nyelvre fordítva kiadta *Patachich József* tanácsnok. Pest 1840, 7.

⁸⁵ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1737. ápr. 13. — Egy adott esettel kapcsolatban írta a pesti tanács: „weillen die wüsen appertinentien von Hausern seyndt, und ob zwar etwan ietzt ein Inwohner ein Haus besitzt, so kan dises mit der zeit einem bürger zutheill werden ...”

⁸⁶ *Iványi Béla*, A városi polgárjog keletkezése és fejlődése figyelemmel Buda és Pest városokra. Statisztikai Közlemények 84. köt. 1. szám. Bp. 1936.

⁸⁷ Főv. lt. — a.) Mappa Specialis Intravillani hoc est Fundorum Interioris Urbis, ac extra Moenialium circa cursum Danubii situatorum nec non Suburbiorum Josephini et Theresiani una cum Cunctis Allodiis, Hortis, Vineis, Agris, Foenilibus, ac Pascua, quae Fossa circumvallationis includuntur in gremio ... Civitatis Pestiensis comprehensorum. — Per Antonium *Balla*. ... — b.) Mappa Universalis totius Territorii ... Civitatis Pestiensis Praeter Intravillanum specialis Mappa ... una cum omnibus Appertinentiis Extravillanis hicce individualiter denotatis ... De Anno 1785. Per Antonium *Balla*. ...

⁸⁸ Főv. lt. — Pesti lt. Testamenta et Inventaria a. a. 83., 90., 95. A., — Tan. jkv. 1716. máj. 25.

⁸⁹ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1717. márc. 12.

⁹⁰ Erre és általában a kertekre vonatkozóan l. *Nagy L.* i. m. 108—109.

⁹¹ Főv. lt. — Pesti lt. Gewöhr-Prothocoll über die auszer der Statt ligende gärtten. So Anno 1734. aufgerichtet worden.

⁹² Főv. lt. — Pesti lt. Külvárosi házak telekkönyvei, tanácsülési jegyzőkönyvek kötetei.

⁹³ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 5246.

⁹⁴ L. a 87. jegyzetben idézett *Balla*-térképet (a.).

⁹⁵ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1726. ápr. 29.

⁹⁶ Főv. lt. — Pesti lt. Test. a. a. 152. Manolovics Miklós hagyatéki leltárában, 1721-ből.

⁹⁷ Főv. lt. — Pesti lt. Test. a. a. 10. Kernhoffer János Gergely hagyatéki leltára. 1713. — Test. a. a. 228. Bobics Jakab hagyatéki leltára. 1727. stb.

⁹⁸ Főv. lt. — Pesti lt. Test. a. a. 412., 655.

⁹⁹ Főv. lt. — Pesti lt. Test. a. a. 125. — 1717-ből való hagyatéki leltárban.

¹⁰⁰ Főv. lt. — Pesti lt. Gewöhr-Prothocoll über ... gärtten, fol. 2.

¹⁰¹ Erre példát bőven lehet találni a Testamenta et Inventaria sorozat hagyatéki leltárai között.

¹⁰² *Purjesz István* szíves közlése készülő tanulmányából (Paraszti áruterelés Pest megyében a XVIII. század első felében.)

¹⁰³ Főv. lt. — Pesti lt. Relationes a. a. 576. — 1777-ben a kertészek közötti viszálykodás kapcsán készült összeírás.

¹⁰⁴ *Kardos Árpád*, A pesti kertész társulat 150 éves története. I. rész. 1764—1873. Bp. 1917. — A céharticulusok megvannak a Főv. lt.-ban is, Pesti lt. Int. a. a. 4034.

¹⁰⁵ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1716. júl. 3.

¹⁰⁶ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1700. márc. 23. és márc. 30.

- ¹⁰⁷ A telekkönyv címe: Grundt-Buch Über die Mayerhöff. De Anno 1718. (Főv. lt. — Pesti lt.)
- ¹⁰⁸ A majorok helye megállapításának módszerére vonatkozólag lásd: Nagy L., A Terézváros kialakulása.
- ¹⁰⁹ A rétek a Balla-térképen jól szemléltethetők.
- ¹¹⁰ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1742. máj. 9., 1743. dec. 18., 1745. febr. 17., 1755. febr. 27., 1763. márc. 14. stb.
- ¹¹¹ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1734. máj. 7. Tanácsi határozat a telekkönyvvezető kérdésére a majorok adómentességéről. Az 1746/47-es adóösszeírásban sem szerepelnek még a majorok.
- ¹¹² Schmall i. m. II. 16—17.
- ¹¹³ A majorok felosztására vonatkozó adatok a telekkönyvben találhatók.
- ¹¹⁴ A majorokban tartott állatokra vonatkozó adatok a Főv. lt. Pesti lt. Testamenta et Inventaria a. a. sorozatból valók: 139, 190, 219, 238. A., 348, 354, 361, 362, 367, 379, 412, 500, 507, 512, 545.
- ¹¹⁵ Főv. lt. — Pesti lt. Testamenta et Inventaria a. a. 400. — 1736-ból Somody György hagyatéki leltárában.
- ¹¹⁶ Főv. lt. — Pesti lt. Testamenta et Inventaria a. a. 539. — Fleischhacker János hagyatéki leltára 1735-ből.
- ¹¹⁶ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1742. jún. 11. — A század második feléből van egy adatunk (Pesti tan. jkv. 1764. aug. 7.) arról, hogy Stolz János a tanácshoz „um einen Platz zum treten” folyamodott.
- ¹¹⁷ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 1153.
- ¹¹⁸ L. 61. sz. jegyzetet.
- ¹¹⁹ L. a 62. sz. jegyzetet.
- ¹²⁰ A szántóföldek kiosztására vonatkozó adatok a szántók telekkönyvéből valók. Az egyes parcellák helyének pontos meghatározása a vízfogói szántók esetében a telekkönyv és a Balla-térkép segítségével minden nehézség nélkül elvégezhető. A vonalárkon belüli szántók helyének meghatározását a Terézváros kialakulása c. tanulmányomban kifejtett módszer segítségével végeztem el. A telekkönyvben szereplő ócsai úti és a törökori szántóföld-parcellák pontos helyhez kötése semmiféle lehetőség nincs.
- ¹²¹ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1749. máj. 30.
- ¹²² Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1743. jan. 21. — 1745. aug. 12. — Az 1740-es években kezdték meg az itteni gátak építését, erősítését is. Pesti tan. jkv. 1745. márc. 20., jún. 14.
- ¹²³ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1742. aug. 22., nov. 20. —
- ¹²⁴ OL. — Helytt. tan. lt. — Fund. Saec. 1791. 220—28. Itt a téglavetők helyszínrajza is megtalálható.
- ¹²⁵ Főv. lt. — Pesti lt. Telekösszeírások, 1791—1792.
- ¹²⁶ A marhavásártér az 1780-as évekig a váci kaputól északra elterülő terméketlen, homokbuckás területen volt, a Duna és a mai Bajcsy-Zsilinszky út között, körülbelül a mai Szabadság térig. Helyszínrajzát lásd: OL. — Helytt. tan. lt. Acta Oeconomica Lad. A. Fasc. 33. No 59. — 1779. szept. 5. Jung József készítette.
- ¹²⁷ A Lerchenfeld elnevezés eredete megfejtetlen. A XIX. században Pacsirta mezőre fordították. A Lerchenfeld elnevezéssel a XVIII. században találkozunk a csepeli promontoriumon, Óbudán és a Fejér megyei Mórón is.
- ¹²⁸ A puszta templom helyét Gárdonyi Albert határozta meg pontosan, a Ferencvárosi pusztatemplom c. cikkében. (Tanulmányok Budapest múltjából.)
- ¹²⁹ Főv. lt. — Pesti lt. Telekösszeírások, 1791—1792.
- ¹³⁰ Gárdonyi Albert, A pesti városfal. Historia 1929, 4—5. sz., 7—8.
- ¹³¹ Schams, Franz, Vollständige Beschreibung der königl. chen Freysatdt Pest in Ungarn. Pest 1821, 78.
- ¹³² Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1720. okt. 26., 1722. jan. 5.
- ¹³³ Az 1769—1776. évi adatok: Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 4209,

4916. — Az 1782—1785. évi adatok : Pesti lajstromozatlan Intimata, 1788. dec. 7.
— Az 1787-es adatok : Intimata a. m. 2387. Kimutatás a pesti határban található rétekről, szántókról és legelőkről, 1788. aug. 23.

¹³⁴ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 1153.

¹³⁵ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1714. jún. 18.

¹³⁶ Főv. lt. — Pesti lt. Grundt-Buch über die Wüsen. — A rétparcellákat a telekkönyv és a Balla-térkép segítségével pontosan helyhez lehet kötni.

¹³⁷ A réteket 1—152-ig, beleszámitva néhány betűvel jelzettet is, az 1735-ös határperben szóvá is tették.

¹³⁸ Egy kaszás rét kb. egy magyar holdnak felel meg (1200 négyszögöl).

¹³⁹ *Belitzky* i. m. 21. és a térképmelléklet, mely a Balla-térkép alapján készült. — Nagyon szépen láthatók ezek a mocsaras részek a Waczpaur által 1764-ben készített (geometrice delineata) pesti határtérképen (Mappa Universalis Territorii Regiae Liberaeque Civitatis Pestinensis). Ez a térkép a Kiscelli Múzeum várostörténeti kiállításán szerepel. Másik példánya megtalálható az Országos Levéltárban a kamarai térképek sorozatában 478. a. szám alatt, szerző és évszám jelzése nélkül. Ezt a térképet, mely Pest első részletes, teljes határtérképe, kamarai rendeletre (1763. okt. 7.) a városi tanács készítette el Waczpaurral, s küldte fel a Kamarának 1764. május 7-én (Pesti tanácsülési jegyzőkönyvek). — A mocsarakra vonatkozólag lásd még a pesti tanács jelentését 1770-ből: Intimata a. a. 4040.

¹⁴⁰ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 3879. — A városi tanács jelentése a Helytartótanácsához 1763. márc. 28.

¹⁴¹ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1750. dec. 11.

¹⁴² Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1745. máj. 10.

¹⁴³ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1760. máj. 2.

¹⁴⁴ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1749. máj. 5., máj. 30. — Bár a tanács már

1735-ben elrendelte, hogy a felső majoroktól a Dunáig egy árkot készítsenek, hogy a sok víz — valószínűleg a váci országút mellett — az utazókat ne akadályozza, — ez azonban akkor úgy látszik nem valósult meg.

¹⁴⁵ L. a 139. sz. jegyzetet.

¹⁴⁶ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 6404.

¹⁴⁷ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1724. máj. 5.

¹⁴⁸ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1726. jún. 3.

¹⁴⁹ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1737. ápr. 13.

¹⁵⁰ *Belitzky* i. m. 29—31.

¹⁵¹ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1733. jún. 22.

¹⁵² Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1748. jún. 16.

¹⁵³ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1714. jún. 18.

¹⁵⁴ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1734. júl. 5.

¹⁵⁵ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 2098.

¹⁵⁶ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. m. 2387. — *Schams* i. m. 78. szerint a pesti rétek területe 4 885 hold volt.

¹⁵⁷ Főv. lt. — Pesti lt. Szőlők teleklevelei.

¹⁵⁸ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1714. okt. 26., nov. 12.

¹⁵⁹ 8 kapás szőlő = 1 magyar hold (1200 négyszögöl).

¹⁶⁰ A szőlők telekkönyve (*Urbarium über die Weingärten in Steinbrucher Gebürg*) a 302. számú szőlőtől kezdve Mosell János keze írása, aki 1733-ban lett telekkönyvvezető, s akinek nevéhez fűződik a külvárosi házak telekkönyvezése is. Az 1735-ben megindult Grassalkovich-perben Kőbánya vitás birtoklása miatt szerepelt a pesti szőlők telekkönyvének kivonata (Perkönyv 130—139. old.), mely 1—326-ig terjedő sorszám alatt tartalmazza a kőbányai szőlőbirtokosok nevét.

¹⁶¹ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1735. máj. 27. „weillen das weingeburg immer vergrössert wirdt...”

¹⁶² A kőbányai óhegyi szőlők pontos helyhez kötése és a dűlők határainak megállapítása a forrásanyag hiányossága miatt csak igen körülményesen végez-

hető el. Az 1718-ban elkezdett telekkönyv számozása 1852-ig volt érvényben. Ebből a csaknem másfél százados időszakból nem maradt ránk olyan térkép, mely a telekkönyvi számokat tartalmazná. Az 1852-es új telekkönyvi számok és a régi telekkönyvi számok közötti kapcsolatot meg lehet találni a Főv. lt.-ban levő kőbányai szőlők összeírásai kötetének IV. és V. része segítségével, melyek ezeket a számokat tartalmazzák, s az összehasonlítás a kötetben levő névmutatók segítségével megoldható. Az 1870 utáni térképek helyrajzi számainak megfelelő 1852-es telekkönyvi számok egyeztetése pedig elvégezhető az 1879-ben nyomtatásban is megjelent: Budapest Duna balparti részének régi és új helyrajzi számai összehasonlító jegyzéke segítségével.

^{182,1} Főv. lt. — Pesti lt.

¹⁸³ Főv. lt. — Pesti lt. Telekösszeírások 1791—1792. Szőlők (saját össze-
sítésem).

¹⁸⁴ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 6404.

¹⁸⁵ Főv. lt. — Pesti lt. Grundt-Buch Über die Weingärtner in allhiesigen
Neugebürg.

¹⁸⁶ Főv. lt. — Budai lt. Miscellanea antiqua 402.

¹⁸⁷ OL. — Regnicolaris lt.

¹⁸⁸ Főv. lt. — Budai lt. Entwurf über den 1725-teu Portions Anschlag.

¹⁸⁹ Főv. lt. — az 1726-os adat: Pesti lt. Intimata a. m. — Acta Pontalia.

Ezen a területen 1726-ban 17918 akó bor termett. — Az 1784-es adat: Intimata
a. a. 4264.

¹⁷⁰ A szőlők elhelyezkedésére vonatkozó adatok a Főv. lt. — Pesti lt. Tes-
tamenta et Inventaria a. a. sorozatában található különféle hagyatéki leltárakból
valók.

¹⁷¹ Főv. lt. — Budai lt. Miscellanea antiqua 402. — OL. — Kancelláriai lt.
Litterae Civitatum 1713: 337, 1715: 387, 1715: 406, 1717: 29, 1718: 61,
1718: 107, 1719: 139, 1719: 165.

¹⁷² Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 4264.

¹⁷³ Pestmegyei lt. — Consignatio Civium Pestiensium in Promontoriis
Parvo-Tétény, Vetero-Tétény, Csepel et Budaörs vineas habentium, 1796—1797.

¹⁷⁴ Főv. lt. — Pesti lt. Testamenta et Inventaria a. a. 11, 46, 354.

¹⁷⁵ Főv. lt. — Pesti lt. Testamenta et Inventaria a. a. 361.

¹⁷⁶ Főv. lt. — Pesti lt. Testamenta et Inventaria a. a. 1105, 1235, 1275,
1280 stb.

¹⁷⁷ L. a 172. és 173. jegyzetet.

¹⁷⁸ *Fekete Nagy Antal*, Rudnyánszky család levéltára. — Levéltári Köz-
lemények 1935.

¹⁷⁹ L. a 172. és 173. jegyzetet.

¹⁸⁰ A pesti legelő területe jól szemlélhető a már említett *Waczpaw-* és
Balla-térképeken. — Lásd még Jo. Christophorus *Winkler* cím nélküli metszetét
Pest határának déli részéről, kb. az 1780-as évekből (Pesterzsébeti Múzeum ki-
állítására).

¹⁸¹ *Szandovics Rudolf*, A Rákosvidéke flórájának főbb jellemvonásai. Bp.
1914.

¹⁸² *Belitzky*, 100 év ... 25—26.

¹⁸³ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1720. okt. 26.

¹⁸⁴ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1722. jan. 5.

¹⁸⁵ *Belitzky*, 100 év ... 26.

¹⁸⁶ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 1250. B.

¹⁸⁷ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 1755. — *Gárdonyi Albert*, Budapest
közállapotai a 18. század elején. Városi Szemle 1943, 21.

¹⁸⁸ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 1509., Missiles a. a. 1106.

¹⁸⁹ Főv. lt. — Pesti lt. Missiles a. a. 1919., Pesti tan. jkv. 1741. ápr. 28.,
máj. 2., 1742. márc. 30., máj. 21., 1744. máj. 15.

^{189a} Főv. Lt. — Pesti lt. Missiles a. a. 1808., Pesti tan. jkv. 1741. nov. 24.,
1742. márc. 30., ápr. 20.

- ¹⁹⁰ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 1891.
- ¹⁹¹ Ezekre vonatkozólag lásd a pesti kanarási számadások megfelelő évi köteteit (Főv. lt.). — A csabaiak kérése: Pesti tan. jkv. 1733. okt. 23. — A palotaiak kérését a tanács nem teljesítette. (Pesti tan. jkv. 1735. dec. 9.)
- ¹⁹² Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1719. máj. 22., 1720. máj. 10., 1723. máj. 14. — Az itatásra a Rákos egy bizonyos pontját jelölték ki, a mai Kerepesi úttól nem messze, délre.
- ¹⁹³ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 1591. 1733-ban 37 mérő tizedet (tulajdonképpen hetedet) vettek kölesből. Pesti tan. jkv. 1733. dec. 4., 1734. júl. 23., 60 forintért adta árendába a tanács a hetedet. — Missiles a. a. 1209. Pesti tan. jkv. 1735. júl. 18. A tanács 24 forintért átengedte a hetedet. — Intimata a. a. 1509. 1736-ban 47 földműves vetéseit írták össze a szentlőrinci pusztán. — 1736-ban a cinkotaiak dinnyetermelésre kértek engedélyt a pesti tanácstól a szentlőrinci pusztán, de nem kaptak (Pesti tan. jkv. 1736. ápr. 20.). — Pesti tan. jkv. 1737. aug. 19.: 12 mérő búza, 43 mérő árpa és 26 mérő zab termett a pusztákon.
- ¹⁹⁴ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 1891.
- ¹⁹⁵ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1740. máj. 13.
- ¹⁹⁶ Főv. lt. — Pesti lt. Választott polgárság iratai, 17/1741.
- ¹⁹⁷ Főv. lt. — Pesti lt. Választott polgárság iratai, 18/1741. — 1743-ban a tanács a birkásmesterek (Schäflermeister) birkatartási jogát 30 darabra korlátozta (Pesti tan. jkv. 1743. dec. 2.).
- ¹⁹⁸ Főv. lt. — Pesti lt. Választott polgárság iratai, 22/1744.
- ¹⁹⁹ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1746. márc. 26.
- ²⁰⁰ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1746. márc. 26., ápr. 15., ápr. 29.
- ²⁰¹ Főv. lt. — Pesti lt. Miscellanea, 1798.
- ²⁰² *Acsádv Ignác*, Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában. Bp. 1896.
- ²⁰³ *Nagy L. i. m.*
- ²⁰⁴ *Schoen Arnold*, A budapesti központi városháza. Bp. 1930.
- ²⁰⁵ L. a 64. sz. jegyzetet.
- ²⁰⁶ *Wellmann Imre*, A parasztság helyzete az 1767. évi úrbérrendezés előtt. Századok 1955, 555.
- ²⁰⁷ A Polgárnévsor (nyomtatott példány)-ban szereplő statisztikai kimutatók alapján.
- ²⁰⁸ Az 1720-as és az 1735-ös adatok saját számításaim, az 1746-os adatok *Horváth Gyula* idézett cikkéből valók.
- ²⁰⁹ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 4010.
- ²¹⁰ Az 1735-ös összeírás eredményei és a telekkönyvek adatai között lényeges eltérések találhatók mind a szántók, mind a szőlők tekintetében. Az eltérések egy részét magyarázhatjuk azzal, hogy az egy tulajdonos birtokában volt több szántót vagy szőlőt az összeírás összevonta, de a nagy eltérést ez nem magyarázhatja meg teljes egészében. Valószínűnek kell tartanunk, hogy a szántók és szőlők egy részét nem vették fel az összeírásba.
- ²¹¹ Főv. lt. — Pesti lt. Portions-Anschlag. Sambt Empfangs Lista Anni Militaris 746/47. der königl. Frey Stadt Pest, so wohl eine Ehrsamme burgerschaft, als auch sammentliche Inwohner betreffend.
- ²¹² Pestmegyei lt. — Processus Term. 48—1759. — 1758-ban a pesti mészárosok a soroksáriak által bérelt Szentlőrinc pusztája egy részét árendába vették évi 400,— forintért.
- ²¹³ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1795. aug. 6.
- ²¹⁴ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 4665. — Feldolgozta *Thüring Gusztáv*, Pest város népessége az 1771—1781. években. Magyar Statisztikai Szemle 1934., 153—160.
- ²¹⁵ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 4249. — A városi tanács a Helytartótanácsához, 1768. november 26.
- ²¹⁶ Főv. lt. — Pesti lt. II. József-kori telekkönyv névmutató könyve alapján kiszámított adatok. Az 1786-ból való adatok innen.

²¹⁷ Festetich rétvásárlására vonatkozó adatok a rétek telekkönyvében találhatók (lásd a 136. sz. jegyzetet). Ugyaninnen valók az árviszonyokra vonatkozó adatok is.

²¹⁸ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 3009. — Tompos Ferenc csizmadia céhfelvételi kérelmével kapcsolatban.

²¹⁹ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 3955. — Pest város tanácsának információjára az udvari kamara rendeletére.

²²⁰ Szabad királyi Pest városnak kiváltságai. Magyar s német nyelvre fordítva kiadta *Patáchi József* tanácsnok. Pest 1840. 8. — A tanács már 1701-ben is intézkedett a saját bortermés biztosítása érdekében az idegen borok behozatalának eltiltásáról. (Pesti tan. jkv. 1701. okt. 25.) — *Dvihally Anna Mária* szerint (Budai szőlőművelés története. Bp. 1932, 96.) a budai tanács 1702-ben elrendelte, hogy a hajóhídon minden Budáról Pestre történő borszállítványt vámoljanak meg.

²²¹ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1710. máj. 9., okt. 31.

²²² Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1719. nov. 3., 1722. jan. 26.

²²³ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1722. nov. 17. — *Gárdonyi Albert*, Pest város hatósági szervezetének kialakulása a Szlávy-féle statútumig. Városi Szemle 1946, 366.

²²⁴ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1733. máj. 8. — A tanács ekkor is a pénznek a városban tartására hivatkozik a borbehozatal kérdésében korlátlan szabadságot kívánókkal szemben. — A borbehozatali illetéket a Wachtmeister szedte be, s ezek az összegek szerepelnek évről-évre a kamarási számadásokban (Főv. lt.) pl.

1733. 195,87 ½ forint

1734. 525,75 „

1735. 490,— „

1736. 563,— „

1737. 383,55 „

1738. 334,05 „

1739. 272,75 „

²²⁵ Főv. lt. — Pesti lt. Választott polgárság iratai 12/1735. — Pesti tan. jkv. 1735. máj. 9.

²²⁶ Főv. lt. — Pesti lt. Számadáskönyvek 1736.

²²⁷ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1748. máj. 6.

²²⁸ OL. — Kamarai Lt. Litterae ad Cameram exaratae, 1769. márc. 22. — A tanács és a polgárság 1769. évi viszálykodásának feldolgozása külön tanulmány feladata lenne. A borbehozatal kérdése ennek a viszálykodásnak csak egyike volt.

²²⁹ *Dvihally* i. m. 97—98.

²³⁰ Főv. lt. — Pesti lt. Conscriptions Buch (1797—1798)-ból készített számítások alapján.

²³¹ *Schwartner, Martin*, Statistik des Koenigreichs Ungern. Pest 1798, 77

L. Nagy

AGRICULTURE IN THE TOWN OF PEST DURING THE 18th CENTURY

Examination and determination of the role of agriculture is an important problem in the history of towns. Towns are not merely settlements enclosed by walls, and the limits of towns are never and nowhere identical with the walls erected by the citizens and continually reinforced to protect their houses; beyond the wall there is an agricultural district consisting of various parts which are utilized in different branches of cultivation. In old times just as nowadays every town is surrounded by arable land, vineyards, gardens, meadows, pastures, farmsteads and forests, cultivation of these being the right and duty of the inhabitants. Though it is well known that the town is the scene of the accumulation of industrial

and commercial capital and the size of the town a result of the division of labour between industry and agriculture, due consideration must be given to the part played by agriculture in the life of the town. Evolution and changes of this role in the course of centuries is an important question from the point of view of the development of the town.

I. Agriculture from 1686 to 1711

Arable areas in the surroundings of the town of Pest were taken possession of gradually and under many difficulties by the recently settled population after the liberation from Turkish rule. This process and the rate at which it took place, were not always determined by the requirements of the population; the interference of external factors, such as the insecurity of possession, the fault-finding of the Town Council or of the Treasury in Buda had to be reckoned with, and it took a lot of trouble for the population to overcome these difficulties. At any rate, the exertions of the town's population to secure and to take in possession arable land, point to the fact that agriculture must have had a substantial part in the life of the town. This is also reflected by the different conscriptions, and especially by the direction and proportion of development, well noticeable when comparing these conscriptions. This trend is characterized by the advance of agriculture in connection with the consolidation of the Hungarian and Serbian („rác”) element of the town's population.

The development of the town of Pest responded however like a sensitive instrument also to the development of the country. Situated at the edge of the devastated Alföld (Great Hungarian Plain), overshadowed by the town of Buda, it was not in a position to unfold its possibilities as a town. While the upper strata of the citizens, merchants and craftsmen of German nationality fought for many years to obtain the charter securing the rank and the advantages of a free royal city, and did not succeed until 1703, — the population of Hungarian and Serbian nationality which was almost entirely excluded from city rights and partly also from the possession of the town's territory, constantly increased in number and continued its agricultural work that — though it did not yield great profits — kept the wolf from the door. During the war of independence led by Rákóczi however a great part of the town was destroyed, and the ravages of the war were crowned by the epidemic of plague in 1710—1711 and by the icy inundation of the Danube in the winter of 1712.

II. Areas under agricultural cultivation from 1711 to 1800

The development of Pest in the 18th century started from a very low level characterized by sufferings and bitter misery. But within a century the town became the natural centre of the country in the domain of industry and commerce, as well as in the mental sphere. The road leading there was far from being even. The growing and strengthening of the town was linked by strong threads with the development of its nearer and farther surroundings and as a consequence of its potential energy also with the development of the country. The development of the country however was hampered by the establishment of the colonial system of the Habsburgs, representing no negligible obstacle for the development of the Hungarian towns too, especially when the instrument of customs policy was used to hinder industry and commerce.

Therefore, especially in the first half of the 18th century, the increase in the population of the town as a result of the stagnation of industry and commerce thrust the question of agriculture again into prominence. The number of inhabitants in 1746 can be estimated at 5—6000 as against 1200—1300 in 1715. The area available for agricultural production measured about 15 450 cadastral yokes

(1 cadastral yoke = 1.42 acres). The paper deals in all details with the history of fixing the limits of the town (the limits fixed in 1738, 1743 and 1747 were retained until 1950), with the description of the agricultural surroundings of the town from the viewpoint of economic geography, and with the distribution of this area. The town as a landlord distributed the land from the year 1717 under the citizens, who became not the owners but only the tenants of these landed properties. The title of possession was not civil rights, but house property. Fields, meadows and gardens were extensions of the city houses. Possession of a house and of real estate was a preliminary condition for obtaining civil rights.

The distribution of different kinds of landed property was laid down in land registers. By comparing the data of the land registers with the maps constructed by Antal Balla referring to the years 1784–89 and representing the inner sectors and the outskirts of Pest, it is in most cases possible to reconstruct with great exactitude the location of the areas under agricultural cultivation, i. e. the earliest position after the distribution. With the aid of the land registers the changes of this state of affairs during the 18th century and the increase or diminution of agricultural areas can be closely followed. The examination of the arrangement of the agricultural surroundings of the town in the 18th century allows of observing the trends of the topographical development of the town which are effective almost to date; at the same time characteristics and problems of the role of agriculture in the life of the town during that century clearly manifest themselves.

1. *Gardens.* About 300 gardens that existed in the surroundings of the town in the course of the 18th century are known to us. The total area occupied by gardens was 312 800 square fathoms in 1775. The great majority of the gardens was situated between the town and the line drawn by the Rákos-árok, in a semi-circular area limited from one side by the Bajcsy-Zsilinszky street of to-day and from the other side by the section of the Danube between the Szabadság-híd (Liberty bridge) and Boráros place. The gardens to the north of the present-day Rákóczi street were called upper gardens, those to the south lower gardens. The size of the gardens was very different. There were gardens occupying several cadastral yokes, and there were others not larger than a few hundreds of square fathoms. The garden district stood under special care and protection of the municipal council. In the years following 1730 these gardens were beautifully designed and well kept. Enclosed by hoardings or hedges there were orchards, vineyards with scattered press-sheds and cellars. The garden district before the town changed continually during the 18th century. Houses were built in the gardens and many gardens were parcelled out into small building sites. Many gardens however retained their original size. The owners of these were mostly well-to-do citizens or noblemen.

2. *Farmsteads.* The majority of the farmsteads were situated next to the swampy parts of the Rákos-árok, or at places where drinking water was available. When speaking of farmsteads („major”) we must not imagine centers of agriculture on a large scale, but merely farmyards that did not find place between the walls of the town; the citizens kept there the tools necessary for the cultivation of their land, as well as their animals. The land registers contain 73 farmsteads, but such a number of farmsteads never existed in Pest at the same time. Already in the years after 1730 the dividing up of the area of some farmsteads into building sites was beginning; this applies especially to the farmsteads that existed in to-day's Baross street. Of the farmsteads, divided up in the course of the century, 13 were situated in the Józsefváros and 4 in the Terézváros districts. The greater part of the farmsteads, however, retained their farmstead character in the course of the 18th century. This character was chiefly determined by the farmyard. Since the number of fields, meadows and vineyards was far greater than that of farmsteads, and since the owners of these mostly lived in the Belváros (the inner district of the town), a great part of the yards of the houses in the Belváros were also used as farmyards. When in the course of the century the Belváros had gradually developed, the requirements of the citizens for farmsteads continually

increased and the value of the latter rose substantially; since, however, there was neither space nor possibility to build new ones, most probably a part of the gardens and fields in the outskirts were used for these purposes.

3. *Arable land.* The distribution of arable land took place in the years around 1718. The distribution began at the Vizafogó district where 94 fields of different sizes were distributed. The total area of these fields, that mostly preserved their character during the whole century, was about $402 \frac{1}{4}$ yokes. In the area immediately surrounding the town (inside the ditch called Vonalárok) 133 fields of various size were distributed. In the territory of Terézváros and Józsefváros fields were rather mixed up with farmsteads, but in the Ferencváros district, to the south of the present Körút (great boulevard), they formed large contiguous areas. The number of these fields systematically decreased, and their character underwent a change; they were transformed into farmsteads, gardens, and building-sites. From the pasture-area fields were distributed in two districts, where the soil was rather wet. One of these districts was situated on the left side of today's Soroksári street between the Közvágóhíd (slaughter-house) and Kén street. This area measured $78 \frac{3}{4}$ yokes. Considerably larger was the block of arable land distributed by the town council in a district described as "ausser der Türkischen Schild-Wacht" (outside the Turkish posts). The area of these fields was $460 \frac{1}{2}$ yokes. At the end of the 19th century the farm lots designated as "Törökstráza" (Turkish watch-posts) district still existed in their original form. Here, too, changes were brought about only in the course of the great country plannings of the 20th century.

Concerning agricultural production few data — and only dubious ones at that — are at our disposal. It is an established fact that the main produce was rye. The quantities produced however were not sufficient to cover either the requirements of the population for cereals or the want for corn fodder.

4. *Meadows.* The meadows adjacent to the line formed by the streamlet Rákos-patak were always the most valuable parts of the agricultural surroundings of Pest. About 1718 as many as 420 meadows were distributed here. The width of the plots was generally 15 fathoms according to the cadastral register. Their length varied as a consequence of natural conditions. They were directed from north-east to south-west, i. e. perpendicular to the town limit. The inclination of these meadows had a decisive influence on the formation of the network of streets in the present Zugló district as these lots remained unchanged until the end of the 19th century. The total area of the meadows was — according to a survey in 1788 — about 3933 yokes. The meadows were frequently exposed to the inundations of the Rákos-patak. Protection against the floods was sought from the middle of the last century in cutting various canals and regulating the streamlet.

The meadows were also considered as belonging to the town houses and were distributed on this basis. At the time of the distribution meadows were still abundant. Sixty house-owners received even several meadows. Later the requirements for meadows increased but the original distribution was left unchanged. Citizens who did not own a meadow could, in the first half of the century, only get grassland in one of the ranches called "puszta" that were leased by the town. In the second half of the last century even such possibilities ceased to exist.

5. *Vineyards.* In the cadastral register 711 vineyards were recorded in the course of the 18th century. Citizens and inhabitants of Pest began to cultivate vine in the years after 1710 on the Kőbányai Őhegy (Old Mountain of the Quarry, later a district of Pest), in some fields "in der Rakos Rieth, in der St. Lorenzer Rieth, in der Ackher Rieth, in der untern, mitteln, obern Steinbrucher Rieth", in the environs of the Lusthügel and Sandtberg, along some farm roads, beside one another but not closely bordering on each other; the parts of the field blocks beside the farm roads planted with vinestock surrounded the inner parts not taken in cultivation as yet. These lots then were enlarged in the backward direction. Parallel to this kind of expansion the citizens continued to take possession of the arable land still available. So the further development of the „dűlő" (unit of fields)

of Szentlőrinc was continued southwards and even two new ones (Lerchental and Lerchenberg) were taken under cultivation. In the years after 1750 the Óhegy was full partly through the expansion of the old owners, partly as a consequence of the plantations of the new proprietors. The area planted with vineyards was at the end of the century 937,555 square fathoms, more than eight times as large as in 1720. Then followed the occupation of the Újhegy (New Mountain) where planting of vine on a large scale was carried out from 1760 on. The total area of these vineyards amounted to 114,073 square fathoms at the end of the century.

Citizens and inhabitants of Pest owned vineyards also outside Pest. Of these the oldest are those on the hillside of Buda. In 1784 inhabitants of Pest owned a vineyard area of about 30,000 square fathoms in Buda. In like manner as in the vineyards in Buda, citizens of Pest began cultivation of vine already before the independence war led by Rákóczi, on the territory of the ancient promontorium of Csepel, the area of to-day's Budafok. Here the area of the vineyards amounted to 711 700 in 1784. In Budaörs inhabitants of Pest were in possession of vineyards already in 1730 and the area comprised in 1784 343 000 square fathoms. Besides, citizens of Pest owned some vineyards also in Óbuda, Szada and Veresegyháza. At the middle of the century inhabitants of Pest planted about 82 500 square fathoms with vine in Nagytétény. Thus the total area of vineyards owned by inhabitants of Pest in the 18th century was quite considerable, amounting to 2 908 828 square fathoms. Only little more than one third of this area was territory belonging to the town of Pest.

6. *Pastures.* The greater part of the agricultural surroundings of Pest were used in the course of the 18th century as pastures. These pastures were of a very inferior quality. Thus in spite of the great extension of the pasture areas these were always a source of trouble for the agricultural population of Pest. To meet the demand for pasture, the town — from 1696 on — systematically and continuously took on lease "puszta" areas adjacent to Pest. So from the Wathay family the area of the Gubacs, Szentlőrinc and Péteri puszta was taken on lease until 1738, with an interruption lasting from 1724 to 1730. From 1741 the agricultural district of Keresztúr was taken on lease from the Podmaniczky family and from 1742 the praedium of Alag too. In the years after 1730 animal husbandry in Pest made rapid headway. The taking on lease of the "puszta" areas made pasturing possible for burgesses and cottars alike without any restriction, against a tax which made up for the rent paid by the town. As a consequence of the increase of the town's population — especially after the foundation of the suburbs — the citizens raised the issue of restricting the keeping of animals by non-citizens. In 1746 the lease of Alag came to an end and the Podmaniczky family likewise took back the area let on lease earlier to the town of Pest. From this date the citizens of Pest could not obtain a pasture by lease anywhere. Thus after 1745 the town of Pest had to content itself within its own limits, and the further development of animal husbandry was checked. The poor pasture within the town limits could not keep many animals. At the end of the century, according to a conscription, no more than 793 horned cattle were counted in Pest.

III. The role of agriculture in the life of the town

When examining the period before the war for independence led by Rákóczi we came to the conclusion that at the beginning of the 18th century the town was definitely of an agrarian character, and this character was represented in the first place by the Hungarian and Serbian population, although the rather lively interest in agriculture of the craftsmen and merchants of German nationality must not be left out of consideration. A great part of the Hungarian population however left the town during the Rákóczi war of independence. Thus the number of farm hands and day-labourers diminished. For the craftsmen and merchants settled in Pest after the war of independence the town life did not offer opportunity to

develop their capacities to the full. Since craftsmen and merchants as a result of the backwardness of market conditions were not able to consolidate and develop their existence solely by their profession, they turned towards the fields, meadows, gardens, farmsteads, and vineyards distributed to owners of town houses, not considering the occupation with these merely as a sideline and making serious efforts to increase their income from these sources. From the examination of various conscriptions we may draw the conclusion that about half of the population of the town of Pest owned at the middle of the century various agricultural properties, and at least a half of the craftsmen and merchants is found among these proprietors. Farm hands and day-labourers, whose ever increasing number augmented the population of the suburbs, — though they themselves owned some landed property, especially small vineyard plots in Kőbánya — found abundant opportunity for work in agriculture and particularly in the cultivation of the vineyards.

At the middle of the century not only the development of animal husbandry was checked, but the further expansion of agriculture and the cultivation of vineyards became impossible too. The arable area of the surroundings of the town were mostly distributed by the middle of the 18th century. Everything was regulated: the territory of fields, meadows, farmsteads, gardens, vineyards and pastures became permanent. This stability was meticulously guarded by the town council. The population, on the other hand, increased rapidly. While in 1746 the population could be estimated at about 5—6000, in 1792 the town had 26 684 inhabitants. The development of the town received a powerful impulse from the prosperity which took its origin from the wars of succession. As a result of the increased production and exchange of goods the importance of Pest as a centre of commerce increased. Under these conditions the significance of agriculture in the life of the town fell more and more into the background. An ever thinner stratum of the population was occupied with agriculture. The cultivation of the vineyards however retained its importance and the problems connected with it often took the attention of the town council in the course of the century. Citizens of this town, called by Márton Schwartner as early as at the end of the 18th century the first commercial town of Hungary, comparing its development to that of London, were still engaged in the cultivation of vineyards — in great numbers and with considerable intensity — for a long time to come.

Caption of the figures

Fig. 1. Plough-lands under cultivation around the city in the years of 1720 — p. 158.

Fig. 2. Plough-lands of Törökőr (Turkish watch-posts) — p. 149.

Fig. 3. Division-scheme of vineyard-units of Kőbánya — p. 167.

A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig

Bevezetés

E dolgozat címében megjelölt jelenség gazdaságtörténetünk egyik alapvető mozzanata. A kereskedelmi tőke előfutára az ipari tőkének.¹ A kereskedelmi tőke felgyülemelésének korábbi vagy későbbi időpontja, növekedésének lassúsága vagy fokozódó gyorsulása, nagyságának mértéke : döntő módon határozza meg a kapitalizálódás útjára lépés lehetőségét és az ezen való haladás ütemét. Vizsgálódásunknak a fővárosra történt korlátozása nem jelenti a probléma szűkítését. Ellenkezően. A XVIII. sz. utolsó negyedében Pesten alakul ki az ország kereskedelmi központja. Így tehát elsőrangú jelentősége van annak, miként alakult és fejlődött a kereskedelmi tőke azon a helyen, ahol viszonylagosan legnagyobb erővel kellett végbemennie a kereskedelmi tőke felhalmozódásának. Ennek bősége vagy elégtelensége természetesen az ipari fejlődés intenzitásának egyik legfontosabb együtthatója volt. Éppen ezért Pest-Budára exponálva a kérdést, itt mint klinikai eseten tanulmányozhatjuk a fejlődés menetét.

Emellett helytörténeti szempontból ugyancsak fontos ennek megismerése, hiszen a városok fejlődésének a kereskedelem az előfeltétele.² Maga a városkialakítás az ipar munkája. Az ipari tevékenységnek az őstermelésből való kiválásával keletkeznek a városok, ezeknek fejlődését azonban a kereskedelem viszi tovább. Budapest története szempontjából is elsőrangú fontossága van annak a vizsgálatnak, milyen volt a városfejlesztő erő, aminek a kereskedelmi tőke oldaláról kellett jönnie.

I. A kereskedelmi tőke kialakulásának kezdeti akadályai (1686—1792-ig)

A kereskedelmi tőke megjelenése Budán ugyan jóval későbbi keletű, mint Nyugaton, de szerepe van már a Mohács előtti két évszázadban. Ha vizsgálódásainkat mégsem terjesztjük ki erre a korszakra, ezt kettős megfontolásból tesszük. Először is Buda és Pest koraközépkori kereskedői túlnyomó részben olaszok és délnémetek, a szó szoros értel-